

ЗАВХАН АЙМГИЙН БАЙГАЛЬ ОРЧНЫ ГАЗАР

ЦАХИР, МАНДАЛТ УУЛЫН
АГНУУРЫНБҮС НУТАГ, НАРИЙВЧИЛСАН
АГНУУР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН
ТАЙЛАН

*Тайлан боловсруулсан: Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага
“Амьтан Асралт” ХХК.*

Улаанбаатар хот

2013 он

Агуулга

Ажлын товч өгүүлэл

Нийтлэг үндэслэл

1-р бүлэгЦахир, мандалтуулын агнуурын бүс нутгийн нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын судалгааны зорилго, зорилт, арга зүй

1.1 Судалгааны зорилго, зорилт

1.2 Судалгааны арга зүй

1.3 Судалгааны хэрэглэгдэхүүн

1.4 Судалгааны замнал

1.5 Хээрийн судалгааны бүрэлдэхүүн

2-р бүлэг.Шилүүстэй сумын байгаль цаг уур, нийгэм эдийн засгийн нөхцөл.

2.1 Газарзүйн нөхцөл

2.2 Нийгэм, эдийн засгийн нөхцөл

2.3 Амьтдын шилжилт хөдөлгөөн

2.4 Хээрийн судалгаагаар хийгдсэн ажил

2.5 Ан агнуурын нөөцийн хамгаалалт

2.6 Агнуурын нөөцийн ашиглалтын байдал

3-р бүлэг. Агнуурын амьтдын тархалт байршилт, нөөц, нягтшил, сүрэглэлт, нас хүйс

3.1 Аргаль хонины тархац, нөөц, нягтшил, сүргийн бүтэц

4-р бүлэг.Агнуурын бүс нутаг

4.1Аргаль хонины агнуурын бүс нутаг тогтоосон байдал

4.2Угалзын агнуурын бүс нутаг, агнуурын сан, менежмент

4.3Агнуурын аж ахуйг эрхлэх техник эдийн засгийн үндэслэл

Дүгнэлт

Санал

Агнуурын нөөц баялгийг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх арга хэмжээ (зөвлөмж)

Хэрэглэсэн бүтээл

АЖЛЫН ТОВЧ ӨГҮҮЛЭЛ

Монгол Улсын “Амьтны тухай” хуулийн 4.1.12, 5.6.1, 5.7.1зүйлийн заалтуудыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Цахир, мандалтуулын агнуурын бүс нутгийн нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалт Завхан аймгийн БО-ны газрын захиалгаар Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага “Амьтан асралт” ХХК 2013 оны 07-р сарын 01-аас 08-р сарын 01 хүртэл хайгуул судалгааны ажлыг гүйцэтгэсэн тайлан нь 4 бүлэг, дүгнэлт, санал, зөвлөмж, 7 хүснэгт, 1 диаграмм, хавсралтбүхий 43 хуудастай.

Гэрээний дагуу агнуурын амьтдын, тархац, нөөц, нягтшил, сүргийн бүтэц, өсөлт үржилтийг судлан агнуурын бүс нутаг тогтоох зорилгоор хээрийн судалгаа хийж, мэдээ бүртгэл хэрэглэхүүн бүрдүүлэн анализ хийж тайланг хийлээ.

Хээрийн судалгааны материал орон нутгийн байгаль орчны алба, байцаагч, байгаль хамгаалагч, малчдын нөхөрллийн бүлэг, анчид, иргэдээс авсан мэдээ материалыг нэгтгэн анализ хийж агнуурын бүс нутаг, агнуурын нөөцөөс ашиглах, агнуурын тоо хэмжээ, бизнес төлөвлөгөө-менежментийг боловсруулахад агнуурын амьтадын нөөцийн тоо толгойн хэмжээ бага, онгон зэлүүд агнуурын амьтадын зүйлээр баялаг, агнуурын бүс нутаг ан амьтдын агнуурын квотыг тогтоох, үнэлгээг хангах нутаг цөөн учир тайлан менежментийн төлөвлөгөө хийхэд зарим хүндрэл зөрчилтэй талууд гарч байлаа. Аргаль хонины тархац нутаг Цахир, Мандалт уулыг тойрсон 10 айл өвөлжиж, 1000-2000 мал бэлчээрлэж байгаа нь агнуурын бүс нутаг тогтоож ашиглах хамгаалахад зохицуулах асуудал гарч байна. Хээрийн судалгаанд Шилүүстэй сумын байгаль орчны улсын байцаагч, байгаль хамгаалагч, идэвхтэн байгаль хамгаалагч нар оролцов.

НИЙТЛЭГ ҮНДЭСЛЭЛ

Завхан аймгийн агнуурын амьтдын тархац нутгийн зарим хэсэгт геологи, уул уурхай, зам тээвэр, ган зуд, отор, нүүдэл болсноор малын бэлчээр, зэрлэг амьтдын эзэмшил нутаг, бэлчээрийн давхцал өрсөлдөөн үүсэж байна. Ан амьтад дасан зохицсон идээшсэн нутгаасаа дайжин хамгийн муу газарт шахагдан зайлж амьдрах орчны доройтолд орж, байнгын тогтвортой тайван амьдрах эзэмшил нутаг муу учраас үржил өсөлт алдагдаж агнуурын амьтдын сан хөмрөг хомсдож байна. Байгаль хамгаалах чиглэлээр төрөөс баримтлах бодлого баримт бичигт “Ан амьтны тоо, байршил, агнуурын нөөцийг судалж экологи эдийн засгийн үнэлгээний үндсэн дээр аж ахуйн ач холбогдол, ашиглалтын хэлбэр зохион байгуулалтыг бүсчилэн тогтоож хэвийн өсөлт үржилтийг нь алдагдуулахгүй зохистой ашиглана” гэжээ.

“Байгаль орчныг хамгаалах тухай” болон “Амьтны тухай ” хуулийн заалтуудын дагуу тухайн бүс нутгийн ан амьтныг агнаж ашиглахдаа тэдгээрийн нөөц байршилыг судлан тогтоож ашиглах, хамгаалах үндэслэл боловсруулах агнуур зохион байгуулалтын судалгааг хийлгэнэ гэж заасан байдаг. Агнуур зохион байгуулалтын ажлыг хуульд заасан хугацаанд нь хийлгээгүй аймаг, сум, дүүргийн агнуурын байршил нутагт агнуурын амьтан агнах барихыг хориглох зэрэг дээрхи тогтоол шийдвэрийн заалтууд нь Цахир, мандалтуулын агнуурын амьтдын нөөцийн үнэлгээ хийх, сүргийн бүтцийг тодорхойлох, түүний зохистой ашиглах хамгаалах өсгөн үржүүлэх арга зүй, менежментийг боловсруулах хууль зүйн үндэслэл болж байна. Монгол улсын Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн “Байгалийн нөөцийг тогтоож, эдийн засгийн үнэлгээ хийсний үндсэн дээр тэдгээрийг зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх механизмыг бүрдүүлнэ” гэсэн заалт болон Төрөөс экологийн талаар баримтлах бодлогын “Ан, амьтны тоо байршил, агнуурын нөөцийг нь судалж экологи-эдийн засгийн үнэлгээний үндсэн дээр аж ахуйн ач холбогдол, ашиглалтын хэлбэр, зохион байгуулалтыг нь бүсчилэн тогтоож, хэвийн өсөлт үржилтийг нь алдагдуулалгүй зохистой ашиглана” гэсэн заалтыг хэрэгжүүлэхэд агнуурын бүс нутгийг судлан тогтоож агнуур зохион байгуулалтын үндэслэлийг боловсруулах ажил гол үүрэг гүйцэтгэнэ.

1-Р БҮЛЭГ.ЦАХИР, МАНДАЛТУУЛЫННАРИЙВЧИЛСАН АГНУУР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН СУДАЛГААНЫ ЗОРИЛГО, ЗОРИЛТ АРГА ЗҮЙ

1.1 Судалгааны зорилго, зорилт:

Хээрийн судалгааг 2013 оны 07-р сарын 01-наас 08-р сарын01 хүртэл хийлээ. Судалгааны хүрээнд дараах зорилтуудыг тавьж тухайн зүйл амьтдын олон янз байдалд нь тохирсон арга зүйг ашиглан ажиллав. 2013 онд Монгол улсын засгийн газрын 93–р тогтоолоор батлагдсан Агнуур зохион байгуулалтын мэргэжлийн байгууллагуудын ажиллах журмаар ажиллав.

1. Агнуурын бүс нутгийн аргаль хонины тархац, байршилыг тогтоож зураглал гарган хилийг тогтоох
2. Аргаль хонины нөөц, сүрэглэл, сүргийн бүтцийг тодорхойлох.
3. Аргаль хонины агнуурын нөөцийг тогтоох.
4. Агнуурын амьтдын нягтшил, нөөц тогтоох.
5. Ан амьтны байршил тоо толгойн хэлбэлзэлд нөлөөлж буй хүний ба байгаль цаг уурын нөлөөллийг тодорхойлох.
6. Агнуурын амьтдыг хамгаалах, ашиглах ажлын менежмент төлөвлөгөө, зөвлөмж, санал дүгнэлт гаргах.

1.2 Судалгааны арга зүй:

ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн хөхтөний экологийн лабораториос боловсруулж хүрээлэнгийн эрдмийн зөвлөлөөр баталсан:

- “Уулын зэрлэг тууртан аргаль хонины тархац байршил нөөцийг үнэлэх” арга зүй , Я.Даш, Х.Сүхбат, Д.Ганбат (1989 он)
- “Монгол орны уулын тууртан агнуурын амьтдын нөөц тогтоох арга зүй”, С.Дуламцэрэн, С.Амгаланбаатар, Д.Энхтүвшин (2001 он/
- Өвөрхангай аймгийн нутаг дэвсгэрт агнуурын эколог- эдийн засгийн судалгаа явуулж,агнуурын бүс нутгийг тогтооход:Д.Н.Данилов, Я.С.Русанов, А.С.Рыковский, Е.И.Солдаткин, нарын /1966он/ боловсруулсан агнуур зохион байгуулалт хийх аргачилсан заавар.
- Тухайн агнуурын бүс нутаг тус бүрт ан амьтдын тооллого явуулж нөөц байршилтыг нь тодорхойлоход О.Шагдарсүрэн /агсан/, Я.Даш нарын боловсруулсан “Агнуурын зарим амьтад, шувууны нөөцийг тогтоох

аргачилал, Биологийн хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лаборатороос гаргасан аргачилал /2004/.

Тооллогын материалыг үндэслэн агнаах ан амьтны тоо хэмжээг тодорхойлсоныг баримталж агнуурын сангаас ашиглах агнуурын квотын тоог бүс нутаг тус бүрээр тогтооход О.Шагдарсүрэн /агсан/, Я.Даш нарын боловсруулсан аргачилал /2004/.

“Аргаль хонины (*Ovis ammon* L.1758) нөөц тогтоох арга зүй”, С.Дуламцэрэн (1997) Хангайн нуруунд судалгаа явуулж байсан доктор С.Дуламцэрэн, доктор А.Болд, доктор Д.Цэнджав (1975, 1988, 1989) Х.Сосорбарам (1970) нарын судлаачдын өмнө хийж байсан судалгааны тайлан, материал, арга зүйтэй танилцан, нутгийн иргэд байгаль хамгаалагчид, малчдын аман мэдээн дээр тулгуурлан амьтдын тархац нутгийг газрын зураг дээр урьдчилан буулгаж явах замналыг тогтоосон.

Хангайн нурууны ой, тайга, ой хээрийн бүсийн байгалийн цогцолбор нутгийн эко системийн хэв шинж тогтоц зүйд зохицуулан судалгааг зохион байгуулж орчин үеийн судалгаанд өргөн хэрэглэж буй шулуун трансекцийн арга, ШУА-ийн биологийн хүрээлэнгийн эрдмийн зөвлөлийн хурлаар баталж гаргасан арга зүй, урд өмнө олон жил Алтай, Хангай, Хөвсгөл, Хэнтийн нуруу, говь тал хээрийн бүсийн ан амьтдын болон амьтны аймгийн зүйлд олон удаа тооцоо судалгаа, эрдэм шинжилгээний ажил хийж арвин их судалгааны дадлага туршлагад мэргэшсэн биологийн ухааны ахмад эрдэмтэн доктор профессор О.Шагдарсүрэн /агсан/, Д.Цэвэгмид, С.Дуламцэрэн, А.Болд /агсан/, А.Дулмаа, Г.Эрдэнэжав, Д.Цэнджав, А.Дашдорж /агсан/, Н.Даваа /агсан/, А.Цэндсүрэн /агсан/, Д.Сумъяа, Р.Самъяа, Я.Даш /агсан/ Х.Сүхбат /агсан/, С.Базардорж, С.Амгалан, Ш.Болдбаатар, Б.Лхагвасүрэн, Ж.Батболд, Д.Энхтүвшин /агсан/ С.Амгаланбаатар нарын амьтны зүйл тус бүр дээр боловсруулж гаргасан арга зүйг үндэслэн 2013 онд Засгийн газрын баталсан “Агнуур зохион байгуулалт явуулах журам”-ын дагуу Цахир, мандалтуулын нарийвчилсан агнуурын зохион байгуулалтын судалгааны ажлыг гүйцэтгэв.

Өндөр нурууны таг зоо нуруугаар замналд 1 судлаач, энгэр нүүр зурааны хянга хэц эрмэгээр 1 судлаач, уулынхаа ар хэсгийн царам, хүнхийг 2 судлаач, судлаач тус бүрийн хооронд 250 метрийн зайтай, задгай сийрэг тармаг модтой үед нь 500-1000 м-н зайтай шулуун замналд ажиглагдсан амьтад болон мөр, хэвтэр, баас, үүр, үс ноос, идэш хоол, сэг зэм, эвэр туур, ухаж малтаж, хаяглалт, үрэлт

шөргөлт дуу чимээ зэргийг байнга шинжлэн нарийн ажиглаж тэмдэглэж, заримдаа үргээлгийн аргыг хэрэглэж бүртгэв. Шулуун замналд 2-3 цаг тутамд цаг болзох, богино долгионы станцаар холбогдож уулзах буюу тодорхой тэмдэг бүхий уулын орой, цохио, энгэр, царам, хүнхийн эхэнд болзох буюу хаанаас хаа хүртэл яваад хаагуур бууж ажил дуусгахыг урдчилан зөвлөлдөж тохирч байв.

Өндөр уултай бартаа ихтэй газар өглөө нар гархаас өмнө хүрч орой нар жаргатаал ажиглалт явуулж байв.

Судалгаагаар бүрдүүлсэн материал боловсруулалт:

Тайланг боловсруулж эмхтгэхэд дээрхи эрдэмтэдийн судалгааны дүн аргачлалыг үндэс болгож, хээрийн судалгаанд тэмдэглэсэн, ажигласан амьтан, асуулга,анкетийн бүртгэл,мэдээ, судлаачдын тайлангууд гэх мэт хэрэглэхүүнд анализ хийж тайланг бичив.

Судалгааны замлалд машин, явганаар явж амьтдыг нас хүйсээр нь ялгаж тэмдэглэв. Байр зүйн зураг дээр маршрутыг тэмдэглэн амьтад байсан газрын газарзүйн солбицлыг авч байв. Судалгааны газар нутагт замналыг давхцуулахгүй байх, сүргийн болон бодгалийн тоог давхардуулан ажиглахгүй байхад анхаарч групп хоорондоо богино долгионы станцаар харьцаж явав.

Хээрийн судалгааны дүнг нэгтгэж амьтдын нөөц нягтшлыг доорхи томъёогоор гаргав.

$NsSt$	Ntl - тархац нутаг дахь амьтдын тоо
$Ntl = \frac{NsSt}{Ssd}$	Ns - Дээрхи талбайнуудад тоологдсон амьтад
Ssd	$Ns = Ns_1 + Ns_2 + \dots + Ns_n$
	St - тархац нутгийн нийт талбай
	$Ssd = Ss_1 + Ss_2 + \dots + Ss_n$

Судалгаанд хамрагдсан нутгийн хүмүүстэй уулзаж мэдээлэл авах, цаг агаар, ус хөрс, ургамал, бэлчээр, мал, малчдын улирлын байршил, ган гачиг, амьтны хоргодох,байрших орчныг ажиглах, амьтны үхсэн сэг зэм яс, мөр зэрэг бүх мэдээллийг GPS ашиглан бүртгэж мэдээллийн санг бүрдүүлж судалгааны материал болгов. Хээрийн судалгаанд явсан замналыг тодорхойлох GPS-ийг жолооч судлаачид ашиглав.

1.3 Судалгааны хэрэглэгдэхүүн

Цахир, мандалтуулын агнуурын амьтад тархсан 460.6 км² нутгийг хамарсан хээрийн судалгаанд доорхи багаж хэрэгслийг ашиглав

1. GPS (Оллоо, Garmen)
2. 1:200000, 1:500000 масштабтай байр зүйн зураг
3. Луужин (Clinometer)
4. Nikon, Canon Carlo jeis jena 10x52, 8x40, 10x50 дурангууд, телескоп
5. Мэргэжлийн видео камерууд (Canon EOS 60D, EOS 1000D)
6. Бүртгэлийн анкет
7. Хулдаасан метр
8. Богино долгионы станц

1.4 Судалгааны замнал:

Шүүтийн нуруу, Шилүүстэй уул, Алаг уул, Талын уул, Их уул, Өндөр цагаан толгой, Хүүш уул

1.5 Хээрийн судалгааны бүрэлдэхүүн

1. Г.Цэрэнноров /Компанийн захирал -Биологич/
2. Ч.Бүүвэй - Байгаль орчны мэрэгжлийн байгууллага “Амьтан Асралт” ХХК-ний гүйцэтгэх захирал, биологич, агнуур зүйч, ЭШ-ний ахлах ажилтан
3. Ц.Болдбаатар / Агнуур зүйч, биологич/
4. Д.Пүрэвцэрэн / Агнуурын биологич/
5. Б.Золбаяр /Агнуурын биологич/
6. М.Цэцэгмаа /Агнуурын биологич/
7. М.Зулбаяр /Агнуурын биологич/
8. Ц.Отгонбилэг /Агнуурын биологич/

Судалгаанд оролцогчид:

1. Я.Баасанхүү - Сумын засаг дарга
2. Н.Ганболд – БОУ-ын байцаагч
3. С.Пүрэвдорж - Байгаль хамгаалагч
4. Г.Туяа-Идэвхтэн байгаль хамгаалагч

2-Р БҮЛЭГ. ШИЛҮҮСТЭЙ СУМЫН БАЙГАЛЬ ЦАГ УУР, НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ

2.1 Газарзүйн нөхцөл. Энэхүү бүс нутаг нь Завхан аймгийн Шилүүстэй сумын баруун өмнөд хэсгийн нутгууд багтах бөгөөд урагшлаад аймгийн хил дээр тулж очно. Цагаан толгойн худаг, Шүүтийн нуруу, Ихэрийн сайр, Шинэ усны хавцал, Сүүл толгой, Өндөр цагаан толгой, Дөрвөлжин цахир, Мандалт уул, Алаг уул, Шилүүстэйн нурууны өмнөд хэсгийн газруудыг тус тус багтаасан 560 кв.км талбай нутгийг хамарна. Байгалийн газарзүйн мужлалтаар Говийн их мужийн, Алтайн ар говийн муж, Их нууруудын хотгорын тойрогт багтана. Газрын гадаргын түвшин хойноос урагш намсах бөгөөд ерөнхийдөө нам дор газар бөгөөд Завхан гол хүртэл гадаргын усны нягтшил маш бага болно.

Уур амьсгалын мужлалтаар Гандуу дулаан зунтай бүсийн Хахир өвөлтэй мужид багтана. Жилийн дундаж температур нь -4°C - -2°C бөгөөд I сарын агаарын дундаж температур нь -20°C , VII сарын агаарын дундаж температур нь $+10^{\circ}\text{C}$ байна. Хоногийн температур нь Шүүтийн нуруу, Шилүүстэйн нуруу орчмоор 120-130 хоног байна. Нэн хүйтэн өдрийн тоо болох -30°C давж хүйтрэх өдрийн тоо 30-40 байна. Харин нэн халуун өдрийн тоо буюу $+30^{\circ}\text{C}$ давж халах өдөр нь 20-30 өдөр байна. I сардаа агаарын температурын үнэмлэхүй хүйтэн нь -34°C - -38°C байдаг бол зундаа үнэмлэхүй халуун өдөр нь $+26^{\circ}\text{C}$ хүрнэ. Жилийн туршид нартай байх өдрийн тоо 3000-3200 цаг байх бөгөөд зуны өдрүүдэд нартай байх хугацаа 10 орчим цаг, өвлийн өдрүүдэд 6 цаг орчим байна. Нарны нийлбэр цацрагийн жилийн дундаж нь 1400-1500кВт ц/м² болно. I сарын агаарын чийгшил нь 45-55% бөгөөд агаарын харьцангуй чийг 30%-аас бага байх өдөр ажиглагдаагүй. VII сардаа агаарын харьцангуй чийгшил 40-50%, агаарын харьцангуй чийгшил 30%-аас бага байх өдрийн тоо 10 орчим байна. Жилийн дундаж хур тунадас нь 100-150 мм бөгөөд жилийн ууршилт нь 200-250 мм хур тунадас байна.

Тогтвортой цасан бүрхүүлийн тогтох хугацаа нь XI сарын 15-20-нд эхэлж III сарын 10-20 ханзарч эхэлдэг. Тогтвортой цасан бүрхүүлийн тогтох хугацаа нь жилийн туршид 100 орчим хоног болно.

Хүчтэй салхи буюу 15м/с давж салхилах өдөр жилд дунджаар 20-30 өдөр байна. Шороон шуургатай өдрийн тоо 10 хүртэл байна.

Гадаргын усны ай сав нь олон улсын ангиллаар Төв Азийн гадагш урсгалгүй ай савд багтана. Томоохон гол нуур байхгүй, зөвхөн түр зуурын урсгалаар үүссэн ус

жалга хөндийнүүдтэй бөгөөд хамгийн томоохон нь Шинэ усны хавцал болно. Гадаргын нийт урсац $2-3\text{л/с}\cdot\text{км}^2$ бөгөөд гадаргын усны сүлжээний нягтшил 0.3 км/км^2 . Гадаргын усны нягтшлыг бүрдүүлж байгаа голы урсац нь уулын амнаас гарч буй олон хуурай сайр жалгууд бөгөөд бороо хур ихтэй үед урсац нэмэгдэж гандуу жил болон урсгал усны гачиг үеүүдээр гадаргын урсацгүй байх үе бий. Хур борооны үерийн хамгийн их урсац нь жилдээ 10 мм хүртэл байна. Хаврын шар усны үерийн түвшин уулын оройгоор 4-20мм байдаг бол нам дор газраа 4 мм хүртэл хэмжээний бага үертэй байна. Усны гадаргаас уурших ууршилт нь жилийн хамгийн их хур тунадас унадаг үе болох V-IX сард 700-900 мм байна.

ХөрсХангайн их мужийн өндрийн бүсшилтэй нутгийн Хангайн мужийн Хангайн өврийн тойрогт багтана. Уг бүс нутгийн хойд хэсгээр буюу уулархаг нутгаар Хархүрэн хөрс, урагшлаад нам газартаа хүрэн хөрс зонхилно.

Хар хүрэн хөрс алаг өвс-үетэнт хуурай хээрийн ургамалшил дор тогтворжих бөгөөд өвслөг ургамлын бүрхэц газрын гадаргын 50-80%-ийг эзэлнэ. Өвлийн улиралд 3.4-4 м хүртэл гүн хөлдөж, -10°C -ын температур хөрсөнд 80-90 см гүн нэвтэрнэ. Чийг багатай, хөнгөн механик бүрэлдэхүүнтэй учраас улирлын цэвдэг нь мөсгүй байдаг онцлогтой. Дулааны улиралд хөрсний үе давхаргууд гайгүй сайн халж, ургамлын ургалтын хугацаанд $+10^{\circ}\text{C}$ -ын температур хөрсөнд 160-170 см хүртэл гүн нэвтэрдэг. Хөрсний чийгийн хангамж агаарын хур тунадасны хэмжээ, хуваарилалтаас шууд хамаарах тул зуны хур борооны үед (7-8-р сард) хамгийн их чийгтэй байна. Богинохон хугацааны (6-12 өдөр) турш орсон 90-120 мм хур тунадас хөрсний бүх үеийг (150-180 см) нэвт ноггож чийглэдэг байна. Ийнхүү хархүрэн хөрсний бүх үе давхарга нэвт норж чийглэгдэх тохиолдол дунджаар 4-5 жилд нэг удаа давтагддаг тул энэ хөрсийг үе үе түр зуур угаагдах чийгийн горимтой гэж тодорхойлж болно (Худяков, 1978, Батбаяр, 1993). Хархүрэн хөрсний ус нэвтрүүлэх чадвар сайн учраас хур борооны ус хөрсөнд гүн нэвчих боломжоор хангагддаг ажээ. Туршилтын дүнгээс үзэхэд эхний цагт ус нэвтрэлт 72-77 мм/цаг байдаг бол дараа дараагийн цагуудад аажим нэмэгдсээр дөрөвдүгээр цагт 166 мм/цаг болдог байна. Эхний цагуудад усны нэвчилт ийм удаан байдаг нь карбонатын давхаргад ус нэвтрүүлэх чадвар харьцангуй муу байдагтай холбоотой. Зуны хүчтэй үер борооны үед ялимгүй хэвгий газар ч гэсэн гадаргын урсац сүрхий хэмжээтэй илэрч хөрсний өнгөн хэсэг усанд эвдэрч нимгэрэх явдал байн байн ажиглагдана. Жишээлбэл, Булганы Улаантолгой орчим хийсэн судалгаанаас үзэхэд хархүрэн хөрстэй 5° орчим хэвгий газар гадаргын урсацын хэмжээ дунджаар жилд 45

м³/га хүрч, хөрсний нэл угаагдлын хэмжээ жилд 330 кг/га байдаг бол зарим хур ихтэй жил хөрсний нэл угаагдал 1600-1900 кг/га хүрдэг байна (Санжмятав, 1981).

Хархүрэн хөрсний ялзмаг хуримтлалын (А) давхаргын зузаан 280 зүсэлтийн дунджаар 23 см (хамгийн нимгэн нь 10-13 см, хамгийн зузаан нь 35-40 см) байх ба түүний доод хил зааг ямагт тод ялгарч харагдана. Ялзмаг хуримтлалын (А) давхарга, карбонатын давхарга (B_{Ca}) хоёрын завсар ихэнх тохиолдолд (280-аас 215-д нь) бараавтар бор өнгөтэй, ялзмагжсан, дунджаар 15 см зузаан B_1 давхарга тогтсон байна. Энэхүү ялзмагт ($A + B_1$) үеийн нийт зузаан дунджаар 38 см хүрч, карбонатгүй байх нь ердийн үзэгдэл. Карбонатын хуримтлалын давхаргын дээд хил зааг эрс тод илэрдэг байхад доод хил нь бүдэг балархай байдаг жамтай. Давсны хүчилд бургиж эхлэх гүн нүднээ харагдах карбонатын хуримтлалын заагтай яв цав давхцаж таардаг нь сонин. 280 зүсэлтээс 168-д нь ялзмагт ($A + B_1$) үеийн дороос, 56 тохиолдолд А давхаргын дундаас эхлэн давсны хүчилд бургиж хөөсөрч байсан бол 45 зүсэлтэд огт бургиж үзэгдээгүй нь тэдгээрт карбонатын хуримтлал байхгүйг харуулж байна. Карбонатын давхаргын ($B_{Ca} + BC_{Ca} + C_{Ca}$) зузаан янз бүр байх боловч ихэнхдээ 50-70 см, энэ давхарга дахь карбонатын (CO_2) хамгийн их агууламж 5-15% хүрэх ба тэхдээ карбонатын хуримтлалын энэхүү хамгийн их хэмжээ нь уг давхаргын дээд хил зааг хавьцаа буюу түүнээс доох нь ажиглагддаг.

Хархүрэн хөрсний дээд үе давхарга (0-10 см, 0-5 см) дахь ялзмагийн агууламж дунд ба хөнгөн шавранцар хөрсөнд 3-5%, элсэнцэр ба элсэн хөрсөнд 2-3% хүрч доошооноо хурдан буурна. Ялзмагийн бодисын найрлага тогтвортой биш, зарим тохиолдолд гуминий хүчил давамгайлж, нөгөө тохиолдолд фульво хүчлийн хэмжээ илүү байх жишээтэй ($C_{гх} : C_{фх} = 0.8-1.2$). Энэ нь хар хүрэн хөрсний олон янзын гарал үүсэлтэйг илэрхийлж буй хэрэг. Гуминий хүчлийн найрлагад кальцитай холбоотой фракци ямагт илүү хэмжээтэй байна.

Урвалын орчин хөрсний дээд давхаргад сулавтар хүчиллэг буюу саармаг, гүн рүүгээ шүтлэг шинжтэй болж өөрчлөгдөнө. Ялзмагийн агууламж бага, хөнгөн механик бүрэлдэхүүнтэй учраас энэ хөрсний шингээх багтаамжийн хэмжээ их биш, шингээгдсэн сууриудын нийлбэр хөнгөн шавранцар хөрсөнд 100 гр-д 16-26 мг-экв, элсэнцэр ба элсэн хөрсөнд 6-16 мг-экв байна. Тэдгээрийн найрлагад кальци ион зонхилох бөгөөд натри ионы агууламж мараалаг хөрсөнд ч ялимгүй хэмжээтэй байна.

Хархүрэн хөрсний биологийн идэвх харьцангуй өндөр. Хуурай уур амьсгалтай учраас бичил организмын бүрэлдэхүүнд бактери эрс давамгайлдаг. Хөрсний дээд (0-20

см) үе дэх бактерийн тоо хэмжээ хатуу тэжээлт орчинд (МПА) 1 г хөрсөнд 1.9 сая, бичил мөөгөнцөр - 50 мян./г, актиномицет - 230 мян./г хүрнэ. Мөн 0-20 см үе дэх бактерийн биомасс 160кг/га, мөөгөнцөрийнх - 98 кг/га, актиномицетийнх - 78 кг/га байна. Азот шингээх ба нитрификацийн чадвар харшороон хөрснийхөөс бага. Жишээлбэл, харшороон хөрсөнд 0-10 см үе дэх агаарын азотыг шингээх чадвар 6 сарын хугацаанд 16 кг/га, нитрификацийн үзүүлэлт 100 гр хөрсөнд 9.1 мг NO_3 байдаг бол хархүрэн хөрсөнд эдгээр үзүүлэлт 14.6 кг/га ба 4.4 мг NO_3 байна (Дульгеров, 1986).

Хархүрэн хөрс агрохимийн шинжээр харьцангуй сайн, шим тэжээлийн элементийн агууламж хангалттай тул тус орны газар тариалангийн үндсэн эдэлбэр болж өгдөг. Энэ хөрсний дээд 0-20 см үе дэх ялзмагийн нөөц 60-80 т/га, 0-50 см үе дэх ялзмагийн нөөц 100-130 т/га хүрнэ. 0-20 см үе дэх бүх азотын нөөц 5-6 т/га, хөдөлгөөнт азотын нөөц 80-100кг/га, ургамалд ашигтай фосфорын нөөц 100-250 кг/га, хөдөлгөөнт калийн нөөц 250-450 кг/га байдаг нь манай орны хувьд хөрсний үржил шимийн өндөр үзүүлэлтэд тооцогдоно.

Хүрэн хөрс хуурай хээрийн бүсийн өмнөд хэсгээр, эсвэл хархүрэн хөрстэй талархаг нутгийн доторхи уудам хотгоруудад харгана бүхий үетэнт, агь-үетэнт ургамалшилтай газраар тархах бөгөөд ургамал нөмрөгийн бүрхэц нь 30-50% байна. Хөрсний чийгийн хангамж төдий л сайн биш, зуны хамгийн их хур бороотой үед ус чийг хөрсөнд дөнгөж 20-40 см хүртэл нэвчдэг тул түүнээс дооших хэсэг нь хуурай голдуу байна. Хөрсний үе давхарга үүнээс гүн чийглэгдэх нь ховор. Хүрэн хөрс өвлийн улиралд 2.8-3.5 м хүртэл гүн хөлдөх авч -10^0C -ын температур 60 см-ээс доош бараг нэвтэрдэггүй ажээ. Зуны цагт хөрс хүчтэй халж $+10^0\text{C}$ -ын температур 2 м хүртэл буюу түүнээс гүн нэвтэрдэг. Энэ бүгдээс харахад хүрэн хөрсний чийг-дулааны горим хархүрэн хөрснийхөөс их ялгаатай. Хүрэн хөрсний ялзмаг хуримтлалын давхарга нь хархүрэн хөрснийхийг бодвол нимгэн, өнгөөр мэдэгдэхүйц гэгээтэй, карбонатын давхарга нь арай дээрээс эхэлдэг. Ялзмаг хуримтлалын А давхаргын зузаан дунджаар 16 см (хамгийн бага нь 8-9 см, хамгийн их нь 25-30 см), нийт ялзмагт үеийн ($A + B_1$) зузаан дунджаар 33 см (хамгийн бага нь 18-20 см, хамгийн их нь 40-45 см) байна. Карбонатын хуримтлалын (B_{Ca}) давхарга ихэнх тохиолдолд ялзмагт ($A + B_1$) үеийн дороос, заримдаа шууд А давхаргын дороос залгаж оршино. Бүгд 95 зүсэлтийн морфологийн бичиглэлээс үзэхэд давсны хүчилд бургиж хөөсрөх гүн 59 тохиолдолд ялзмагт ($A + B_1$) үеийн дороос, 28 тохиолдолд А давхаргын дороос, 8 зүсэлтэд шууд

гадаргаас эхэлж байв. Харин хүрэн хөрсөнд карбонатгүй байх тохиолдол гараагүй. Карбонатын хуримтлалын давхаргын дээд хил зааг ямагт тод, карбонатын (CO_2) хамгийн их агууламж 6-11% хүрэх бөгөөд тэр нь голдуу карбонатын давхаргын дээд хэсэгт бөөгнөрсөн байна.

Хүрэн хөрсөн дэх ялзмагийн хэмжээ 3%-иас хэтрэх нь бараг үгүй, хөнгөн шавранцар хөрсөнд 2-3%, элсэнцэр хөрсөнд 1.5-2% орчим байна. Ялзмагийн бодисын найрлагад фульво хүчлийн хэмжээ байнга илүү байх ($\text{C}_{\text{гх}} : \text{C}_{\text{фх}} = 0.6-1$) тул ялзмаг нь тогтвортой гумат-фульват шинжтэй байдгаараа онцлог. Гуминий хүчил, фульво хүчлийн нүүрстөрөгчийн хоорондох харьцаа нэгээс их байх нь огт ажиглагдаагүй. Гэтэл хархүрэн хөрсөнд ийм тохиолдол цөөнгүй байдаг билээ. Урвалын орчин карбонатын давхаргаас дээших хэсэгт саармаг буюу түүнтэй ойролцоо, доод давхаргуудад шүлтлэг шинжтэй байна. Шингээх багтаамж их биш, хөнгөн шавранцар хөрсөнд 100 гр-д 12-20 мг-экв, элсэнцэр хөрсөнд 6-12 мг-экв, солилцоот сууриудын бүрэлдэхүүнд кальций эрс давамгайлж, заримдаа натри ион байх боловч хэмжээ нь даан ч бага (100 гр хөрсөнд 1-2 мг-экв) байна.

Хүрэн хөрсний биологийн идэвх, микробоценозын үзүүлэлт төдий л өндөр биш, хөрсний дээд (0-20 см) үе дэх бактерийн тоо хэмжээ хатуу тэжээлт орчинд (МПА) 1.2 сая/гр, бичил мөөгнийх - 44 мян./г, актиномицетийнх - 275 мян./гр орчим байх бөгөөд мөн үе дэх бактерийн биомасс 120 кг/га, бичил мөөгнийх - 70 кг/га, актиномицетийнх - 76 кг/га байна. Агаар дахь азотын молекулыг шингээх чадвар хөрсний өнгөн (0-10 см) хэсэгт зургаан сарын хугацаанд 6 кг/га, нитрификацийн үзүүлэлт 100 гр хөрсөнд 3 мг NO_3 орчим байна (Дульгеров, 1986). Агрохимийн шинж болон байгалийн үржил шимээр хархүрэн хөрсийг гүйцэхгүй нь мэдээж. Хөрсний дээд 0-20 см үе дэх ялзмагийн нөөц 40-60 т/га, 0-50 см үе дэх ялзмагийн нөөц 80-110 т/га хүрнэ. Мөн 0-20 см үе дэх бүх азотын нөөц 4-5 т/га, хөдөлгөөнт азотын нөөц 50-70 кг/га, ургамалд ашиглагдах боломжтой фосфорын нөөц 50-200 кг/га, калийнх - 200-400 кг/га хүрдэг. Хүрэн хөрстэй газар голчлон бэлчээрт ашиглагдах боловч хадлан, тариалангийн эдэлбэр мэр сэр бий.

Ургамалжилт. Гадаргын ургамалжилтын бүлгэмдэл нь Хуурай хээрийн бүсийн Бэл ухаа толгод, тал газрын ургамалжилт болох Харгана бүхий хазаар өвс-Хялганат (*Stipa Krylovii*, *Cleistogenes squarrosa*, *Agropyron cristatum*, *Caragana microphylla*), Харганат (*caragana bungei*), Үетэнт (*Elymus racemosus*, *Cleistogenes Squarrosa*) Шимэрст (*Hedysarum fruticosum*) ургамалжилт зонхилно.

Ургамал ургах орчин нь Чийг хүрэлцээгүй гандуувтар бүс бөгөөд уулархаг нутгаар хүйтэн бүсийн эрт болцтой ургамал нам дор газраа мөн хүйтэн бүсийн эртэвтэр болцтой ургамал ургана. Ойн тархац гэхээр ургамалжилт байхгүй.

2.2 Нийгэм ,эдийн засгийн нөхцөл нөлөөлөх хүчин зүйлүүд

Цахир, мандалтуулын аргалийн өсөлтөнд сөрөг нөлөөлөх гадны хүчин зүйл ган зуд, усгүй хуурайшил, элсний нүүдэл, идэш тэжээлийн хомсдол, малын бэлчээрийн давхцал нь улам ховор болоход нөлөөлж буйг тэмдэглэх нь зүйтэй. Үүнээс гадна байгалийн гэнэтийн гамшиг, хүний хүчин зүйл нөлөөлөхийн зэрэгцээ хууль бус ан хийх малын өсөлт газрын хуваарилалт, эзэмшилт ихэссэн, ус бэлчээрийн өрсөлдөөн махчин амьтдын хөнөөл, өвчин, зэргээс болж нутагших байрших газар хомсдож байгаа нь нөлөөлөх гол хүчин зүйл мөн. Хүмүүс бид өөрсдийн хэрэглээний асуудлаас болж байгальд ээлтэй зохицуулалтгүйгээс өөрсдөө байгальдаа, амьтандаа сөрөг хүчин зүйл болж байна.

Аргаль хонины тоо толгойн судалгаа хомс, агнах ангийн тоо олзворын стандарт хэмжээ, нөөцийн элбэг, ховрыг нарийн судалгаагүйгээр үнийн өндөрт шунаан хэт их ашиглалт явагдаж угалз ховордсоноос шилмэл генфонд сүрэг аливжихад муугаар нөлөөлөх тал байна.

Ан амьтны

нөөц, байршилд нөлөөлөх нийгэм эдийн засгийн зарим үзүүлэлтүүд:

Хүснэгт № 1

Хүн амын тоо	Ажилгүй хүний тоо	Малын тоо	Тээврийн хэрэгслийн тоо	Бууны тоо	Илрүүлсэн зөрчлын тоо	Ноогдуулсан төлбөр торгууль	Ган зудын байдал	Геологи хайгуулын болон ашиглалтын талбай	Бэлчээрийн даац	Нэгж талбай дахь ургамалын масс
1849	35	89660	210	78	8	498.0	2009 2010	-	-	-

Угалзын сүрэнглэлийн байдал. Судалгааны ажиглалтанд нийт 19 угалз тэмдэглэгдэж ү

2.3 Амьтдын шилжилт хөдөлгөөн

Байгаль дээрхи ямарч амьтан өөрийн гэсэн байнга байршин амьдрах орчин нөхцөлөө сайн танин мэдэж дасан зохицож тогтвортой байдаг. Аргаль хонины амьдрал ч мөн нэгэн адил ийм байдаг..

Өвсөн идэштэн амьтад ус бэлчээр идэш тэжээл сайн, махчин амьтад үргээж хөөхгүй бол тэр болгон шилжиж хөдөлж нүүгээд байдаггүй. Аргальхонь ороо хөөцөөний үсэр угалз зун, намрын байршил нутгаасаа хомийн сүргийн байршил нутаг руу шилжин үржлийн хонь сүргийнхээ эрэлд гарч аргальхонь сүргийн намар, өвлийн байршил нутагруу уулын жим, дам, ухаа, гүвээ, уулын таг, асга хад, цохиог дамжин сүрэг олтол явна.

Манай орны өмнөд хэсэг говь, тал хээрийн бүсэд Алтайн уулархаг мужаас эхлэн ган, зуд хуурайшил явагдаж ургамалын нөмөргийн нөөц ус, бэлчээр хомсдолд орсноос л Хэнтий, Хангайн уулс ус, ургамал ногоог бараадаж төвийн нутгийн зарим хэсэгт аргаль хонь нүүдэллэн нутагшиж байгааг судлаачид тэмдэглэсэн байна.

2.4 Хээрийн судалгаагаар хийгдсэн ажил

Судалгааны ажлыг 2013 оны 07-р сарын 01-аас эхэлж Цахир, мандалтууланд 8 хүний бүрэлдэхүүнтэй 460.6 км² талбайд аргаль хонины байршил, нөөцийг тогтоох хээрийн судлагааны ажлыг сумын байгаль хамгаалагч, БОУ-ын байцаагч нарыг оролцуулан хийсэн.

Сумын нийгэм, эдийн засгийн талаар хийгдэх ажил. Орон нутгийн аж ахуй нэгж байгууллагын үйл ажиллагаа явуулж буй эдэлбэр газрын байршил зүй нь (малын бэлчээр, газар тариалан, хадлан ногоо, үйлдвэр уурхай, зам харьцаа, холбоо цахилгаан шугам сүлжээ гэх мэт) зэрлэг амьтдын тархац байршилд ямар нөлөөлөл үзүүлж байгааг тэмдэглэж тайланд тусгасан болно.

Судалгаанд холбогдох мэдээ мэдээлэл материалыг орон нутгийн холбогдох байгууллага иргэдээс цуглуулав. Агнуур зохион байгуулалтын талаар урд өмнө судлагдсан байдал, өнөөгийн байдал, амьтдын байршил, нөөц, зүйлийн бүрдэл, өсөлт үржилт гэх мэт зүйлүүд судлагдав.

2.5 Ан агнуурын нөөцийн хамгаалалт

1926 онд “Монголчуудын ан агнах түр дүрэм” – ийг анх батлан гаргаж цаашид энэхүү дүрмийг засч боловсруулан 1929 онд жинхэнэ дүрэм болгож байжээ. Ховор ан бүхий судлан мэдэж, цаазлан хамгаалах, агнуурын хугацааг тогтоох, эм хүйсний буюу үр төл агнахыг хориглох арга хэмжээг 1930 онд батлагдсан ан агнуурын анхны хуулинд тусган өгч тахь адуу, хулан адуу, хавтгай тэмээ, мазаалай баавгай зэрэг амьтдыг агнахыг хориглосон байна. Ан агнах эрхийн хэм хэмжээг нарийвчлан, хуулийн биелэлтэд хяналт тавих, олон нийтийн хөдөлгөөн өрнүүлэх, материаллаг урамшууллын асуудлыг 1962 онд баталсан агнуурын хуулинд тусгасан байна.

БНМАУ-ын ан агнуурын хууль (1972) ан амьтдыг хамгаалах, түүний нөхөн үйлдвэрлэлийг хангах, зохистой ашиглах зэрэг асуудлыг бүрэн тусгаснаараа байгаль ан амьтдыг хамгаалах ач холбогдолтой баримт бичиг болсон юм.

Манай улс зах зээлийн харилцаанд шилжсэнтэй холбогдож 1995 онд “Ан агнуурын тухай хууль”– ийг шинэчлэн баталж, ан амьтдыг өмчлөх, гаршуулах, агнуур зохион байгуулалт хийх, ан амьтныг гадаад улсад гаргах зэрэг шинээр үүсэн бий болсон эрх зүйн харилцаануудыг зохицуулсан байна.

Энэ хуулиар Завхан аймгийн нутагт тархсан аргаль хонь, янгир ямаа зэрэг ховор амьтдыг хамруулж агнах, барих, тэдгээрийн түүхий эдийг худалдахыг хориглож, зөвхөн тусгай зөвшөөрлөөр агнах журамтай болгосон нь байгаль ан хамгааллын чухал арга хэмжээнд тооцогдож байна. Ховор, нэн ховор амьтдын байршдаг нутгийг улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээнд хамруулах асуудлыг сүүлийн жилүүдэд нилээд анхаарч Отгонтэнгэрийн Дархан Цаазат Газар, Хангайн нурууны Байгалийн Цогцолборт Газар, Тарвагатайн Байгалийн Цогцолборт Газарыг Тусгай Хамгаалатай Газарт хамруулсан. Ан, амьтдыг хамгаалах чиглэлээр төр засгаас болон орон нутгаас эдгээр арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлж байгаа боловч агнуурын ач холбогдолтой ан, амьтдын тоо эрс цөөрч, устах аюулд хүрч болзошгүй байгаад дүгнэлт хийж шалтгаануудыг авч үзвэл:

Монгол улс зах зээлийн харилцаанд шилжиж төрийн өмчид байсан ан, агнуурын мэргэжлийн байгууллага хувьчлагдсантай холбогдож түүний үйл ажиллагаа зогсонги байдалд орж ан амьтад эзэн, хариуцагчгүй болсон нь хулгайн ан хийх явдлыг чөлөөтэй болгож, агнуурын нөөцөд ноцтой хохирол учруулах нөхцөлийг бүрдүүлсэн байна. Хууль бус агналт хийж олзворлосон түүхий эдийг хар зах дээр худалдаж ашиг олдог шинэ бизнес эрхлэгчдийн тоо өссөн нь ийм байдалд хүргэх гол шалтгаан нь болсон байна.

Байгаль орчныг хамгаалах болон ан, агнуурын тухай хууль тогтоомжийн биелэлтэд хяналт тавих ажил орон нутагт хангалтгүй хийгдэж байна. Байгаль хамгааллын холбогдолтой бүх хуулийг хэрэгжүүлэх ажлыг сумын 1-2 байгаль хамгаалагч, улсын байцаагч гүйцэтгэж байгаа нь үр дүнд хүрэхгүй байгаа юм. Байгаль хамгаалагч нарыг унаа, бие хамгаалах хэрэгсэл болон бусад ажиллах нөхцлөөр бүрэн хангаагүй байгаа нь ч ийм байдалд хүрэхэд нөлөөлсөн байна.

Цахир, мандалтууланд зэрлэг ан амьтдын ус, бэлчээр гэрийн малтай ихээхэн давхцдаг нь тэдгээрийн амьдрах орчныг доройтуулж нөөц байршилтад нь сөрөг нөлөө үзүүлж байна.

Ан, агнуурын зориулалттай буу сумыг худалдан борлуулах ажил туйлын эмх журамгүй болсон нь хулгайн анчдыг даамжруулан, үйл ажиллагааг нь идэвхжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлж байна.

Байгаль, ан амьтдыг хамгаалах, хуулийг сурталчилах сурталчилгааны ажил бага, ард түмний ан амьтдаа хайрлаж ирсэн уламжлалт зан заншил мартагдахад хүрээд байна.

2.6 Агнуурын нөөцийн ашиглалтын байдал

Завхан аймаг 1960-аад оноос ан, агнуурын үйлдвэрлэлийг олон нийтийн байгууллага, анчдын нийгэмлэгийн гишүүдийн хүчээр эрхэлж эхэлсэн байна. Анчдын олзворлосон агнуурын гаралтай бүтээгдэхүүнийг худалдаа бэлтгэлийн байгууллага худалдан авч борлуулдаг нэгдсэн зохион байгуулалттай байсан. Анчдын нийгэмлэгийн гишүүд ан авд голчлон бага, том калибрийн бууг ашигладаг байсан бөгөөд буу, сумаа худалдаа бэлтгэлийн ангиудаас худалдан авдаг байв. Энэ үед монгол тарвага, зурам, саарал чоно, шар үнэг, мануул мий, халздай дорго, өмхий хүрэн, хярс үнэг зэрэг үслэг ангийн арьс бэлтгэж улсад тушааж байсан байна. 1979 онд төр засгаас агнуурын баялгийг хамгаалах, зохистой ашиглах талаар хэд хэдэн арга хэмжээ авсны нэг нь Завхан аймагт ой, агнуурын аж ахуй байгуулсан явдал юм. Тус ой, агнуурын аж ахуй нь гадаадын анчин жуулчинд үйлчлэх отог нээн ажиллуулж аргаль угалз, янгир ямаа агнуулж улсын төсөвт олон мянган ам.долларын орлого оруулсан байна. Мөн монгол тарвага, бор туулай, цагаан зээрийн агнуурын бригад зохион байгуулж агнуурын гаралтай бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж аймаг, сумын төсөвт үлэмж хэмжээний орлого тушаадаг байв. Зах зээлийн шинэ харилцааны шилжилтийн үед ан, агнуурын салбарын төвлөрсөн удирдлага задарч мэргэжлийн байгууллагууд хувьчлагдаж үйл ажиллагаа нь зогсонги байдалд орж Монголын анчдын нийгэмлэгийн аймаг, сумдын салбар зөвлөл татан буугдсан нь сум, орон нутагт ан агнуурын ажлыг олон нийтийн хүч оролцоотой хяналттай хийх боломжийг хаасан юм. Эдгээр байдлаас шалтгаалан эзэн, хариуцагчгүй ан амьтдыг хулгайн анчид хууль бусаар агнаж, ариг гамгүй ашиглан агнуурын алтан санд нөхөж болшгүй хохирол учруулж байгааг сүүлийн жилүүдийн хяналт шалгалтын байгууллагуудын илрүүлсэн зөрчлийн мэдээ харуулж байна. Үслэг ангийн үнэт баялаг монгол тарваганы арьсны үнэ хэт өндөрснөөс хяналт шалгалтгүй, зохион байгуулалтгүй, эмх замбараагүй, шунал, бодлого, ухамсаргүй агналт нь монгол тарвага дахин нөхөн сэргэж өсөхөд хүнд байдалд оруулжээ.

3-Р БҮЛЭГ АРГАЛЬ ХОНЬ (*OVIS AMMON L 1758*)-НЫ ТАРХАЦ, НӨӨЦ, НЯГТШИЛ, СҮРГИЙН БҮТЭЦ

Манай орны аргаль хонь бусад оронд тархсан салбар зүйлээсээ морфофизиологийн болон бусад үзүүлэлтээрээ онцлог байдаг учир дэлхийн цөм сүрэгт (*Beninde 1954*) тооцогддог болсон байна.

Аргаль хониныбиеийн урт 140-150 см, сэрвээний өндөр 120-125 см. Угалз, хомь хоёулаа эвэртэй. Угалзын эвэр мушгирсан хэлбэртэй, урт нь 58- 150 см, хааяа 170 см хүрнэ. Түүний эврийн угийн бүдүүн 40-45 см. Хомийн эвэр жижиг, 25-35 см урт, мушгиа багатай. Угалз 40-200 кг, хомь 27-66 кг жинтэй. Ороо хөөцөлдөөнд 10 дугаар сард орно. Хээл тээх хугацаа 150 хоног. Жилд нэг удаа төллөх ба ихэвчлэн нэг хурга, хааяа ихэрлэнэ. Бэлгийн боловсролт 2-3 настайдаа ихэрлэнэ. Аргаль хонь сүргийн маш нарийн зохион байгуулалттай амьтан бөгөөд жилийн ихэнхи улиралд нэг хүйсийн олон бодгаль хамтаар амьдардаг. Байгалийн нөхцөлд 10-18 жил насална.

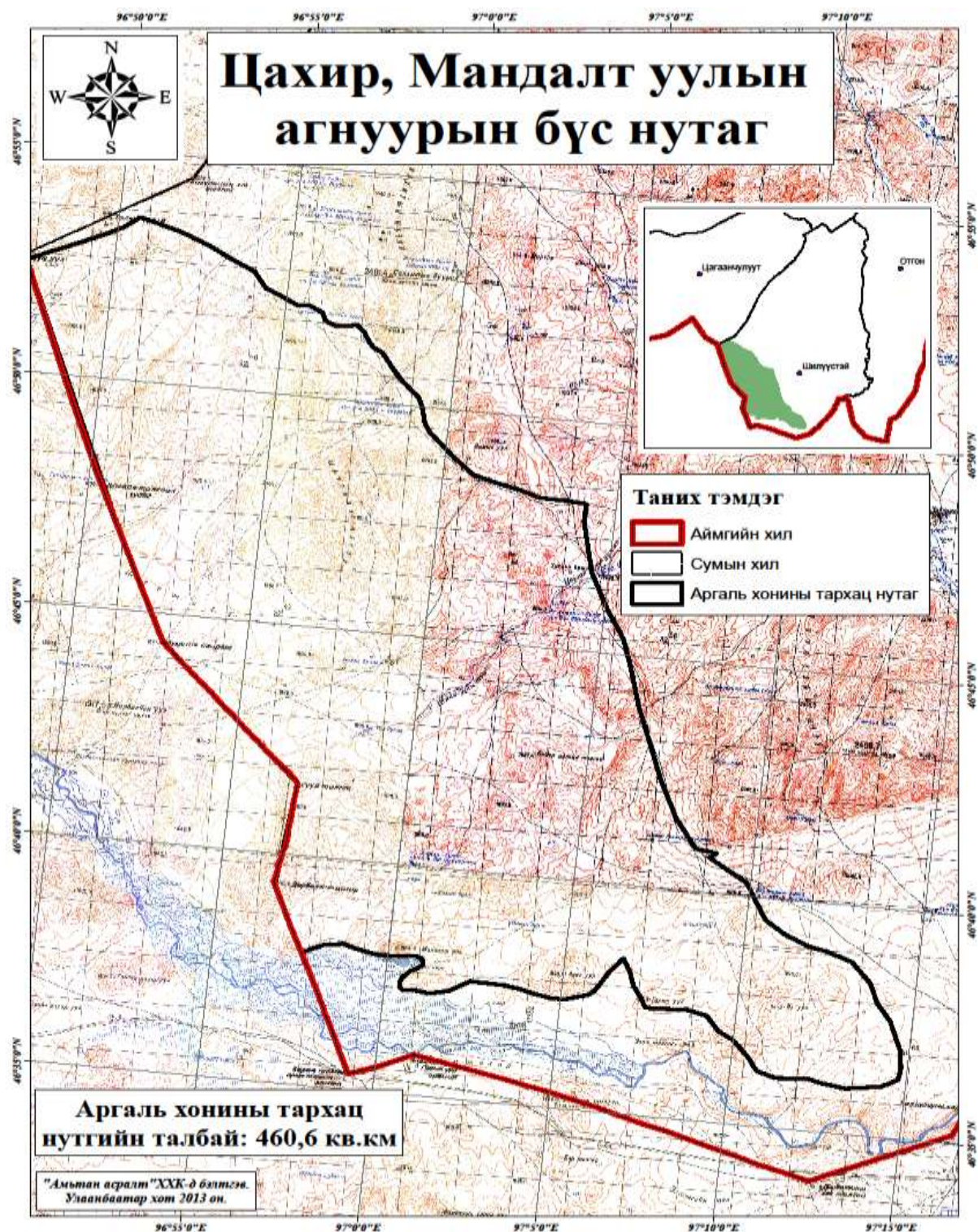
Монгол оронд Монгол Алтай, Говийн Алтайн нуруу, тэдгээрийн салбар уулс, Хан Хөхий, Хөвсгөлийн Хорьдол сардаг, Хангайн гол нуруу, баруун өмнөд бэл, захын нам уулс, Өмнөговь, Дорноговийн уулсаар голлон тархахаас гадна Дундговийн ихэнхи нутаг, Төв аймгийн Баян-Өнжүүл, Их Хайрхан, Аргалант, Нагалхаан, Хэнтий аймгийн Хэрлэн баян улаан, Дархан хаан, Баянмөнх, Галшарын уулс, Сүхбаатар аймгийн Түмэнцогт ууланд тархсан байдаг талаар тэмдэглэсэн байдаг.

Аргаль хонины популяцийн хэмжээ 1985 оныхтой харьцуулахад 78 хувиар буурч, одоогийн байдлаар 18.4 мянган толгой нөөцтэй байна.

Аргаль хонины нөөц байршилт, түүнд нөлөөлж буй биологи экологийн хүчин зүйлүүдийн талаар Монгол-Зөвлөлт (1972-1986), Монгол-Зөвлөлт-Чехословак (1973-1985), Монгол-Унгарын биологийн экспедицүүд нилээд хэмжээний судалгааны материал цуглуулж нийтлүүлсэн байдаг. Эдгээр судлаачид улсын хэмжээгээр аргаль хонины нөөц 18.0-20.0 мянга гэж үзсэн байна. Сүүлийн жилүүдэд ШУА-ийн биологийн хүрээлэнгийн дэд доктор С.Дуламцэрэн, С.Амгаланбаатар, Д.Цэнджав, Б.Лхагвасүрэн, Ё.Онон, Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага Монериал ХХК-ийн Д.Энхтүвшин, Ч.Бүүвэй нар (2004), Байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага Амьтан Асралт ХХК-ийн Ч.Бүүвэй, Г. Цэрэнноров, Д. Пүрэвцэрэн нар (2008, 2011) аргаль хонины нөөц тархалтын судалгаа хийж байсан байна.

2013 онд “Амьтны тухай” хуулийг шинэчлэн баталж ан амьтдыг өмчлөх тэжээвэр болгох болон агнуур зохион байгуулалтын эрх зүйн харилцаанууд зохицуулагджэ

Зураг № 1

Цахир, мандалтуулын экологийн нөхцөл

Аргалийн амьдардаг уулс нь хавтгай үсүүдтэй орой, энгэр хажуу нь хавцал, гүн гуу жалга, үхэр цохио хадуудтай, үер усанд идэгдсэн гадаргуутай байх ба энд хүйтний улиралд нөмөр нөөлөг, жавар салхигүй учир аргаль сүрэглэн байрших таатай орчин нь болдог. Зуны болон дулааны улиралд ан цав, цохио хадны сүүдэр даган хэвтэж өдрийн халууныг өнгөрөөж оройн сэрүүн цагт босож идээшлэнэ.

Халууны улиралд аргаль хонь нь хад цохионы сүүдэр даган өглөө нар халмагц уулын сүүдэртэй талд буюу өдөр нь уулын ар, орой хэсэгт, гуу жалгын өндөр эрэгний сүүдэр, нөмөр харгана бударганы доогуур орж хэвтэнэ. Тал хээрийн аараг толгод нам уулсын гүн жалга, цав, садарга, сайр чулуурхаг хайрга, элсэрхэг хөрсөнд монгол өвс, бударганат, бударганат монгол өвс бут, шаваг бударган зонхилж нам дор хайрган хөнгөн шавранцар мараалаг хүрэн бор хөрстэй таана, хөмүүл, бор бударгана, монгол өвстэй (*Stipaglareosia, salsola passerina*) нутагт аргаль хонь зонхилон байрлаж байна. Аливаа ургамал саарч устаж байгаа дээрх газарт талхагдмал газарт ургадаг нарийн халгай (*Umtica angustifolia*) харлаг өмхий өвс (*Peganum nigellastrum*) өмхий луул (*Chenopodium vulvaria*) агь (*Artemisia frigida*) үслэг хялгана (*Stipajcapillata*) баглуур (*Anabasis brivpolia*) ургадаг. Аргаль дээрх газарт голлон байршин идээшлэхээс гадна нүүдэллэн шинээр нутаг сонгож буй нь ажиглагдана. Тухайн судалгаанд хамрагдсан аргаль хонины тархац байршин амьдарч буй нийт нутгийн 80-90%-д ил задгай устай /Туул гол / байна. Сүүлийн 2-3 жилд үргэлжлэн ган гачиг болж хахир хатуу цаг болж өвс идэш тэжээл маш муу байна. Иймд говь, цөл хээрийн бүс дэхь нутагт усны баланс алдагдаж ургамал амьтны биофизиологийн амьдрах чадвараас давсан байгалийн гамшиг \зуд\ 2009-2011 онд болж зэрлэг ан амьтад нилээд үхэж хорогдсон мэдээлэлийг байгаль хамгаалагч өгч байна.

Ер нь аргаль хонь, цагаан зээр нь байгаль цаг агаар сайхан, ус ургамалтай байвал улирлын аясаар нэг нутгаас нөгөөд дамжин ус бэлчээр, газрын гарцыг даган нүүдэллэн байрладаг. Жишээ нь аргаль хонь, цагаан зээргүй байсан Хустай нурууны өвөр хэсэгт шинээр дээрхи амьтад нүүдэллэн ирж нутагшиж байна. Зэрлэг хөхтөн амьтан хавар хаана түрүүлж ногоо ургана, намар хаана сүүлдэж сөл тасарна тэр газарт л үр төлөө гаргаж тэр газарт л үржил ороонд ордог. Хавар ногоонд цадсан аргаль хонь, нам дор газар руу бэлчээр тэлнэ.

Бороо хур элбэг зуны улиралд бэлчээрийн шүүслэг ургамал, хадны хонхорт тогтсон хурын усаар ундаалж олон хоногоор ус хайлгүй идээшилж тарга хүчээ авдаг.

Ялаа дэлэнч шумуул ихтэй идэш тэжээл хомс газраас сэрүүн ялаагүй газар салхины урсгал газар бараадаж тогтвортой байршина. Зуны дунд сарын сүүлээс намаржин нам дор газар байсан аргаль янгир өвс хагдрах үеэр уулын өндөрлөгөө бараадан ус сөлтэй газар тогтуун байршиж тарга хүчээ авдаг. Намрын сүүл сарын дундаас хойш угалзын орооны шинж тэмдэг илэрч угалзын сүрэг хоорондоо өглөө оройн цагаар мөргөлдөх ганц нэгээр салж, мөр гишгэж хомийн сүрэг хайж уулын орой бараадан хуучин үржилд ордог газраар явж идэш нь багасна.

Угалз олсон нийлсэн сүргээ өмчилж өөрийн болгосны дараа бартаа ихтэй тайван орчин луу шахаж хоргооно. Үржлийн сүрэг үржилд орох хүчирхэг эзэнтэй болсноор үржилд орохгүй төлөг шүдлэн ялгарч түр сүрэг үүсгэдэг.

Аргалын амьдралын хэв шинж мөчлөг нь гадны болон экологийн хүчин зүйлээс болж өөрчлөгдөж байдаг. Орооны үе дуусмагц ороо нь гарсан угалз ганц нэгээрээ сүргээс тасарч хэд хоног ганцаар тайван орчинд байснаа дахин угалзнууд ганц нэгээрээ цугларч угалзын сүрэг үүсгэнэ. Залуу үржилд ороогүй хонин сүрэг дахин үржлийн сүрэгтэй нийлнэ.

Бид дээрхи судлаачдын тогтоосон мэдээ, тайланг үндэслэн, өөрсдийн өмнө хийж байсан судалгааны дагуу аргаль хонины үндсэн гол тархац нутагт судалгааг явуулав. Цахир, мандалтуулын аргаль хонины тархац нутгийг хүснэгт №5 үзүүлэв.

Аргаль хонины тархалт Хүснэгт № 2

Цахир, мандалтуулын аргаль хонины тархац	Тархалт	Нийт талбай км ²
	Шүүтийн нуруу, Шилүүстэй уул, Алаг уул, Талын уул, Их уул, Өндөр цагаан толгой, Хүүш уул	460.6

Цахир, мандалтуулын аргаль хонины тархац нутаг Шүүтийн нуруу, Шүлүүстэй уул, Алаг уул, Талын уул, Их уул, Өндөр цагаан толгой, Хүүш уул зэрэг газрууд болж байна.

Хээрийн судалгааны үед Цахир, мандалтууланд аргаль хонь тэмдэглэсэн нэгтгэл

Хүснэгт № 3

Сорилын талбай км ²	Угалзын тоо, эврийн инч					Аргаль хонь				Дүн
	1	2	3	4	Бүгд	Хонь	Төлөг	Хурга	Бүгд	
	/45-48/	/40-45/	/35-40/	/30-35/						
388.3	2	3	5	9	19	29	9	16	54	73

Цахир, мандалтуулынаргаль хонины нийт нөөцийн үнэлгээ

Хүснэгт №4

Сорилын талбай км ²	Нийт тархац км ²	Тоолсон бодгаль	Аргаль хонины нөөц	Нягтшил км ²
388.3	460.6	73	87	0.2

Нийт 460.6 км² нутагт 73 бодгаль /нягтшил 1км²-д 0.2/ аргаль хонины нөөц 87 байна.

Аргаль хонины сүрэглэлийн байдал.

Нийт 7 сүрэг тохиолдсоноос угалзын 3 сүрэг 19 бодгалиар, хомийн 4 сүрэг 54-ээр сүрэглэнэ. Угалз:хомь тооны харьцаа 1:1.5, үржлийн насны хомьд харьцуулвал 1 угалзанд 1.5 хомь ноогдож буй нь нөхөн үржих биологийн чадавхи хэвийн харагдаж байгаа боловч нөхөн үржил муу байгаа нь сүргийн хээлтүүлэгч, хээлтэгчийн насны харьцаа алдагдсан, угалз ховордсон байна.

Хүснэгт №5

	Сүрэг	Бодгаль	Сүрэг %	Бодгаль %
1-5	2	7	28,5	9,5
6-10	3	24	42,8	32,8
11-15	1	13	14,2	17,8
16-20	-	-	-	-
21-25	-	-	-	-
26-30	1	29	14,2	39,7

41- дээш	-	-	-	-
Дүн	7	73	100	100

Төллөсөн хомь, сүргийннөхөн төлжилт, насны бүтцийг нөхцөлдүүлэгч хурганы тооны харьцаа 1.8:1 буюу 1 хомьд 1 хурга ногдож нөхөн төлжилт 100% байна. Хомь:төлөг 3.2:1, төлөг:хурга нь 1:1.7 байна. Энэ нь эхийн төллөлт 100% /бага/, гарсан төлийн 30-50% нь нөхөн үрждэг гэж тооцдог.

Диаграмм №1

Нийт тэмдэглэсэн 73 аргаль хониноос 19 буюу 26 % угалз, 29 буюу 39,7% нь төллөх хомь, 9 буюу 12,3% нь төлөг, 16 буюу 21,9% нь хурга байлаа. Нийт 19 угалзаас 1-3.5 настай угалз 9, 4-5.5 настай угалз 5, 6-8 настай угалз 3, 8 наснаас дээш угалз 2 тохиолдож бүртгэгдсэн байна.

үнээс 2 угалз 8-аас дээш 4-р ангилалд, /тохомт, шаазгай алаг/, 3 угалз идэр 6-8 настай /шар буюу цагаан шилт/, 3-р ангилалд, 5 угалз 4.5-5.5 настай /ягаан угалз 2-р ангилалд, 9 угалз 2.5-3.5 настай /хөх угалз/ 1-р ангилалд орж байна. Ангилал тус бүрийг агнуурын /сан/ нөөцийн үнэлгээнд хамааруулж агнуурын хяналтын тоог /агналтын квот/ тогтоох, угалзын гол байршил нутгийг агнуурын бүс нутаг болгож хамгаалалтанд авч үржлийн нөхөн үржлийг хангах шаардлагатай болсон байна.

Угалзын сүрэглэлийн байдал.

Хүснэгт № 6

	Сүрэг	Бодгаль	Сүрэг %	Бодгаль%
1-5	1	3	33,3	15,7
6-10	2	16	66,6	84,2
15-дээш	-	-	-	-
Дүн	3	19	100	100

Угалзын сүрэг 3-8 бодгалиар сүрэглэж, сүргийн 1-5 сүрэг 33,3%, 6-10 сүрэг 66,6% байна.

Цахир, мандалтуулын бүх дэвсгэр нутгийн хэмжээнд явахад 1 чоно, 2 шар үнэг 2 бор туулай ажиглагдсан. Бүх амьтад ховордох хандлагатай байна. Энэ нь биологийн олон янз байдал хомсдож байгаатай уялдаа холбоотой байж болох талтай.

4.1 Агнуурын квотыг тогтоосон байдал.

Цахир, мандалтуулынаргаль хонины агнуурын бүс нутаг, агнуурын сан /нөөц/, агнуурын квотыг тогтоохдоо тухайн нутаг дэвсгэрээс агнуурын бүс нутагт хамааруулан оруулах газрын нэр, талбайн хэмжээ, олзворлох амьтны зүйлийн нэр, агнуурын нөөц, олзворлох тоо /квот/ оноор, олзворын /трофей/ хэмжээг тооцоолон гаргав, Хүснэгт № 7

Агнуурын амьтны агналтын тоог тогтоохдоо сүргийн бүтцийн харьцаа, сүргийн нөхөн үржилт, өсөлтөнд нөлөөлөх нөлөө, нас, хүйсийн харьцаа, өвчин эмгэг согог угалзын эврийн стандарт хэмжээг харгалзан тогтоодог арга зүйг баримталсан.

Агнуурын олзворын хэмжээг тогтоохдоо тусгай зөвшөөрлөөр агнуур эрхэлдэг мэргэжлийн агнуурын компаниудын гадаадын анчдад агнуулдаг олзворын /трофейн/ хэмжээс, тухайн газраас олдсон хөсрийн зэм эврийн хэмжээсийг авч ашиглав.

4.2 Цахир, мандалтуулан дугалзын агналт хийлгэсэн байдал.

Хээрийн судалгааны явцад нийт 19 угалз үзэж тэмдэглэж насны ангилалыг тогтоохдоо угалзанд хамгийн ойр зайнд хүрч дуран, тельскопоор ажиглан биеийн овор хэмжээ, өнгө зүс/цэнхэр угалз 2.5-3 настай, шар угалз 3.5-5 настай, цагаан шилт 5.5-8 настай, цагаан угалз 8-ээс дээш настай/ г.м, Эврийн хэмжээсийг эврийн овойлт, угын бүдүүн, эврийн тойргын талбай, дунд нүхний хэмжээ, эвэр хоорондын ар задгай, доод хэсгийн эврийн хоорондын зай шанааруу шахсан байдал, эврийн үзүүр гадагш гарсан жэмжээ, эвэр хоорондын дагзны зай зэрэг олон хэлбэрийн овор хэмжээсийг зайн таталт сайтай дурангаар /телскоп/ татан харж анализ хийж ойролцоогоор / алдаа 10% орчим/ тогтоов. Эврийн хэмжээсийг дэлхийд 4 ангилдаг. Цахир, мандалтуулын нийт 19 угалзын эврийг ангилан тэмдэглэснээ анализ хийж үзэхэд 47,3% ба 9 угалз/ IV ангилалд, 26,3% ба 5 угалз III ангилалд, 15,7% ба 3 угалз 2-р ангилалд, 10,5% ба 2 угалз/ I ангилалд хамаарагдсан юм. Агналтын тоог тогтооход арга зүйн хэдэн зарчим баримталдаг.

- Хээлтүүлэгч, хээлтэгч хоорондийн харьцааг ижил хэмжээнд /1:1/ байхаар агналтын тоог тогтоодог.
- Идэгч-идүүлэгчийн харьцаа /ахуйн зориулалтаар агналт хийх /, дайсан амьтад, өвчин эмгэг, байгалийн гамшиг / анхаарах.
- Агнуурын бүс нутгийн хараа хяналт багатай зэрлэг амьтдын агнуурын сан нэг төвшинд тогтвортой байдаггүйг анхаарах.
- Үржилд орох чадамж дорой сүргийн хөөц хөдөлгөөнийг гүйцэхгүй хөгшин, агналтын олзворын стандарт жэмжээг хангасан, үр төл муу өгдөг биеэр давжаа, эмгэг согогтойг заазлах хэлбэрээр агнуурын квот-ын тоонд оруулах үндэслэл бий.

Агнуурын бүс нутаг шинээр тогтоож агнуурын санг анивжуулах нь амьтныг тогтоосон тоо хэмжээнд өсгөж тогтвортой ашиглах нөхцөлийг хангана.

4.3 Аргаль хонины агнуурын бүс нутаг тогтоосон байдал.

Тухайн нутагт тогтоогдож буй агнуурын бүс нутгийн хэмжээг уулын хаялага талбайн хэмжээгээр тогтоогоогүй зөвхөн амьтдын тархац нутгийн нөхцөл байдлаар гаргав. Ер нь зэрлэг ан амьтад хүний үйл ажиллагаа, малын хэт өсөлт, бэлчээр, уул уурхай, геологи хайгуулаас болж нутаггүй болж байгаа тул зайлшгүй бүс нутаг тогтоож хамгаалалт, ашиглалт хийхгүй бол устгах аюулд ойрхон байгааг анхаарах цаг болсон байна.

Угалзын агнуурын бүс нутаг, агнуурын сан, менежмент.

Хүснэгт №7

Агнуурын бүс нутгийн талбай	Агнуурын нийт нөөцийн тоо	Олзворын тоо стандарт хэмжээ \inch\		Олзворлох тоо оноор				
				2014	2015	2016	2017	2018
460.6	16	45- 48	11	1	2	2	3	3

Нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын явцад нийт 19 угалз бүртгэгдсэнээс 45-48 инчтэй 2 угалз, 40-45 инчтэй 3 угалз, 35-40 инчтэй 5 угалз, 30-35 инчтэй 9 угалз байна гэж тогтоолоо. Үүнээс олзворын стандарт хэмжээнд хүрэх 2 угалз байгаагийн \ 50% \ буюу 1 угалзыг 2014 онд олзворлуулахаар тооцов. 2013 онд 40-45 инчтэй байсан 3 угалзнаас хорогдолыг хамгийн багаар бодож 2 угалзыг 2015 онд олзворлуулах.

2016 онд олзворын стандартад хүрэх 2 угалз. 2013 онд 35-40 инчтэй байсан 5 угалзаас \ 50% \ буюу 3 нь 2017 онд олзворлуулахаар тооцож гаргалаа. 2018 онд олзворын стандартад хүрэх 3 угалз байна гэж тооцож гаргалаа.

Судалгааны нийт замналд 1 аргаль хонины толгойн яс /сэг,зэм/ тохиолдож эврийн хэмжээсийг стандартын дагуу хэмжихэд, 1 угалз 36-инчтэй, байлаа. Хэмжилт хийсэн аргаль хонины хөсрийн зэм эврийн II ангилалын угалзад хамрагдаж байна.

4.4 Агнуурын аж ахуйг эрхлэх техник эдийн засгийн үндэслэл

Агнуурын аж ахуй нь орлого сайтай үйлдвэрлэлийн салбарт тооцогддог учир дэлхийн олон оронд амжилттай хөгжиж байна. Ан амьтдын нөөцийг хэрхэн хамгаалж, өсгөн үржүүлж байгаагаас агнуурын аж ахуйн салбарын амжилт хамаарна. Агнуурын үйлдвэрлэлийг эрхлэх зөвшөөрлийг зөвхөн агнуур зохион байгуулалтын ажлыг үндэслэн олгодог хуулийн заалттай. Завхан аймаг агнуурын нөөц баялгаа ашиглах мэргэжлийн байгууллага байгуулж үйл ажиллагаа явуулсан тохиолдолд /загвар/ хавсралт хүснэгт № 1-р танилцуулж буй үйлдвэрлэл, үйлчилгээг эрхэлж тодорхой орлого олох боломжтой юм.

Хавсралт хүснэгт №1

№	Бүтээгдэхүүн үйлчилгээний нэр	Хэмжээ	Нэгж үнэ (ам дол)	Борлуулалтын орлого
1.	Гадаадын анчдад угалз агнуулах үйлчилгээ	11	9000	99000
2.	Дайвар бүтээгдэхүүн (тос, арьс, гэдэс дотор)			
	Дүн			99000

Агнуурын бүс нутагт агнуурын үйлдвэрлэлийн үр ашгийг тооцохын тулд шаардагдах хөрөнгө оруулалт, үйлдвэрлэлийн өртөг, нийт зардлыг тооцох хэрэгтэй байдаг.

Дүгнэлт

1. Цахир, мандалтуулын агнуурын амьтдын тархац бүхий нутгийн 100 % орчимд хийгдсэн агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар бүртгэл, хэрэглэгдэхүүнийг үндэслэн агнуурын амьтны тархац, байршил, нөөц, сүргийн бүтэц, насны харьцаа, үржил өсөлтийн байдлыг судлаж агнуурын бүс нутаг тогтоогдлоо.
2. Нийт 460.6км² нутагт 73 орчим /нягтшил 1км²-д 0.2/ аргаль хонины нөөц 87 байна. /Хүснэгт № 4/.
3. Аргаль хонины сүргийн бүтэц, нас хүйсийг нарийвчлан тогтоосноор 2014 онд 1 угалз, 2015 онд 2 угалз, 2016 онд 2 угалз, 2017 онд 3, 2018 онд 3 угалзыг агналтын хяналтын тоонд ашиглаж болох үзүүлэлтийг тогтоов.
4. Цахир, мандалтуулын агнуурын амьтдыг ашиглах хамгаалах менежмент төлөвлөгөө, Агнуурын аж ахуйн зохион байгуулалт, зарчим чиг (зөвлөмж), агнуурын санг гэрээгээр эзэмшүүлэх журам, төсөл зэргийг боловсруулж хавсралтаар гаргав.

Санал

1. Агнуурын амьтдын цөм эзэмшил нутагт бэлчээрийн менежмент хийх малчдын нөхөрлөл байгуулж хамгаалалт, ашиглалтыг сайжруулах
2. Агнуурын бүс нутгийг аж ахуй нөхөрлөл, иргэдэд эзэмшүүлэх, ашиглуулах, гэрээ хэлцэл байгуулж ажиллах.
3. Агнуурын бүс нутгийн менежмент төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх нөхөрлөл, агнуурын мэргэжлийн байгууллагыг сонгон гэрээ хийх.
4. Сумын байгаль орчны байцаагч, байгаль хамгаалагчдыг мэргэжлийн хүмүүсээр хангаж, ажлын хариуцлагыг дээшлүүлэх, нөхөрлөлийн гишүүдийг сургалтанд хамруулах шаардлагатай байна.

Агнуурыннөөц баялгийг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх арга хэмжээ

(зөвлөмж)

Агнуур зохион байгуулалтын ажлын үндсэн хэсэг бол ан, амьтдыг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх арга хэмжээг төлөвлөн хэрэгжүүлэх явдал юм. Өөрөөр хэлбэл агнуурын ан амьтдыг байнгын хамгаалалтанд авч тэжээх тордох замаар тоо толгойг нэмэгдүүлж, нөхөн үржүүлсэн хэмжээндээ агналтыг зохион байгуулна гэсэн үг юм. Улсын Их Хурлаар батлагдсан “Төрөөс экологийн талаар баримтлах бодлого”-д /ашиглагч нь хамгаалагч байна/ гэж заасан бөгөөд үүнийг хэрэгжүүлэхэд биотехникийн арга хэмжээ чухал үүрэг гүйцэтгэнэ. Биотехникийн арга хэмжээнд дараах үйл ажиллагаанууд орно. Үүнд:

- Зэрлэг ан амьтанд өвс тэжээл тавьж өгөх тэжээх
- Хоргодох, нуугдах, бүгэх нөхцлийг бий болгох, сайжруулах
- Тэжээлийн ургамал тарих, мод бут суулгах, мараажуулах
- Булаг шанд задгайлах, усны хангамжийг сайжруулах
- Сүргийн бүтцийг зохицуулах, сонгон буюу заазлах агналт хийх
- Ан, амьтдыг шинээр буюу сэргээн нутагшуулах
- Байгалийн гамшигт нэрвэгдсэн ан амьтдыг аврах
- Махчин амьтадтай тэмцэх, тэдний тоог цөөрүүлэх зэрэг болно.

Ан амьтдыг тэжээх арга хэмжээг байгалийн тэжээл хангалтгүй болж цас их орсон өвлийн улиралд авах шаардлагатай байдаг. Харин хашаалсан хэлбэрээр ан амьтдыг өсгөн үржүүлж буй тохиолдолд байнга тэжээх шаардлагатай. Ан амьтдын тэжээх арга хэмжээг төлөвлөхдөө бэлчээрийн , байгалийн тэжээлийн нөөцийг сайтар судлан тогтоодог.

Мөн ан амьтдын тоо толгой, байршилтаас хамааран тэжээлийн төрөл хэмжээг тодорхойлно. Аргаль угалз янгирыг өвлийн улиралд хадсан өвс, даршаар буюу бусад хүчит тэжээлээр тэжээнэ. Янгирыг цас 20см орсон үед, аргаль угалзыг 30 см орсон үед тэжээх шаардлагатай болдог. Тэжээлийг хямд төсөр , байгалийн материалыг ашиглан хийсэн тусгай сарай, онгоцонд хийж өгнө. Эдгээр тэжээх байгууламжийн байршил, тоог нарийн ажиглалт хийсний үндсэн дээр тогтоодог. Голчлон салхины нөмөртэй газар байгуулдаг. Тэжээх байгууламжийн ойролцоо

задгай булаг, харз байх нь тохиромжтой. Аргаль, янгирт өдөрт 1,5-2,0 кг задгай өвс, 1,0 кг дарш өгөх нормтой байдаг. Хар сүүлт, цагаан зээрийг өвлийн улиралд хоол, тэжээлийн хомсдолд орсон үед тэжээх шаардлагатай. Хар сүүлт, цагаан зээрэнд өдөрт 0,5-1,0 кг хадсан өвс, 0,5 кг дарш өгөх хэрэгтэй. Ер нь бүх тэжээх байгууламжын дэргэд ажиглах өндөрлөг байгуулах нь зүйтэй бөгөөд энэ нь сүргийн тоо толгой, эр эмийн харьцаа, төлийн тоог тодорхойлох үүрэгтэй.

Хужир тавьж өгөх, мараажуулах арга хэмжээ

Ан амьтдын өсөлт үржилтэнд төрөл бүрийн эрдэс бодис ихээхэн үүрэг гүйцэтгэдэг. Иймээс хужир тавьж өгөх, мараа ургуулах ажлыг агнуурын аж ахуй эрхлэгчид залшгүй гүйцэтгэх шаардлагатай байдаг. Ан амьтдад зориулсан марааг булаг, шанд гол мөрний ойролцоо тэдгээрийн шигүү байршин нутагладаг газар байгуулах нь тохиромжтой юм. Мөн марааны ойролцоо тэжээх байгууламжуудыг байрлуулбал зохино. Шинээр байгуулах марааны тоог тодорхойлохдооан амьтдын нягтшил, байршил нутгийн хэмжээ, мараанд орж байгаа байдал зэргийг үндэслэл болгодог. Нас гүйцсэн аргаль угалз, янгирт өдөрт 7 гр давс, жилд 2,5 кг давс хэрэглэдгийг эрдэмтэд судлан тодорхойлсон байдаг. Аргаль, янгирын нийт тоо толгойг мэдсэний үндсэн дээр хичнээн кг давс хэрэгтэйг тооцоолж гаргаж болно. Жилийн хугацаанд нэг мараанд 5-10 амьтан орохоор бодож 30-40 кг давсыг тавьж өгнө. Хавар, намрын улиралд аргаль угалз, янгир ямаа, хар сүүлт, цагаан зээр ихэвчлэн мараанд ордгийг анхаарч энэ үед давс хужрыг сайн сэлбэж байх нь зүйтэй. Хэрэв мараанд ан амьтад орохгүй бол өөр газар шилжүүлэх хэрэгтэй.

Ан, амьтдын сүргийн бүтцийн зохицуулалт хийх арга хэмжээ

Агнуурын бүс нутагт ан агнуурын аж ахуйг эрхлэх шинжлэх ухааны үндэслэл бол ан амьтдын нөхөн үржих таатай нөхцлийг мэргэжлийн үйл ажиллагааны тусламжтайгаар хангаж сүргийн тоо толгойг нэмэгдүүлэх замаар агналт, ашиглалтыг явуулахад оршдог. Өөрөөр хэлбэл анчид ан амьтнаа өөрийн эзэмшилд авч арчлан тордох замаар нөөцийг нь нэмэгдүүлж, жил бүрийн өсөлтийн хэмжээнээс нь хэтрүүлэлгүй хэмжээнд агналтыг явуулж, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэнэ гэсэн үг. Ан амьтдын нөхөн үржилтийн хэмжээг нэмэгдүүлэх хамгийн чухал нөлөө үзүүлдэг зүйл бол ан амьтдын сүргийн бүтэц нь зохимжтой байх явдал юм.

XX зууны эхэн үе хүртэл монгол орны нутаг дээр амьдарч байсан олон төрөл зүйлийн ан амьтдын тоо толгой, сүргийн бүтцийг байгаль өөрөө зохицуулдаг байсан бөгөөд идэгч-идүүлэгч амьтдын харьцаа тэнцвэрт байдалд байсан юм.

Нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлдэг ардууд өөрсдийн хэрэгцээнд зориулж зарим төрлийн ан амьтдыг сүргийн бүтцийг нь алдагдуулахгүйгээр агнаж ашигладаг нарийн дэг журам, зан заншилтай байсан байна. Анчин гөрөөчин ардууд байгаль дэлхийгээ шүтэн биширч түүний өгөөж хишгийг хүртэхдээ бичигдээгүй хатуу цээр, хуулиудыг дагаж мөрддөг байжээ. Жишээ нь:

- Ан амьтдын сүргийн тэргүүнийг буюу томоос нь сорчилж агнахыг хориглоно.
- Сүргийг нэгийг ч үлдээлгүй үй олноор нь агнахыг цээрлэнэ.
- Хээлтэй буюу нялх төлтэй эмэгчин амьтдыг агнахыг хориглоно.
- Төл буюу нялх амьтдыг агнахыг цээрлэнэ.
- Нүүдэллэж яваа буюу шинээр нутагшсан амьтдыг агнахгүй.

Байгаль дэлхийгээ дээдлэн хамгаалах өндөр соёлтой өвгөд дээдэс маань эдгээр цээр, дэг жаяг нь ан амьтдын тоо толгой, сүргийн бүтцийг хэвээр хадгалахад их үүрэгтэйг танин мэдэрч чанд мөрдөж ирсэн байна. Сүргийн тэргүүн амьтад нь аливаа аюул, хөнөөлөөс хамгаалах, хоол тэжээлийн зүйлээ хялбар олж идэх, байгаль цаг уурын хүнд нөхцөлд нүүдэллэн шинэ нутаг сонгох, үржил селекцид давамгайлж оролцох зэрэг сайн чанаруудыг эзэмшсэн байдаг тул бусад амьтдын байгалийн шалгарлыг даван туулж, өсөж үржихэд онцгой үүрэг гүйцэтгэдэг. Ан амьтдын сүргийн нас гүйцэснээс нь сорчилж агнасан тохиолдолд бага залуу бодгалиуд үржилд орж түүний удам, үр төл нь бие багатай, амьдрах чадвар муутай, өвчинд нэрвэгдэмтгий байдгийг генетикийн судалгааны дүн нотолсон байдаг.

Сүргийн цэгц буюу тэргүүн амьтныг агнавал сүрэг задарч төл, бага залуу амьтад биеэ хамгаалах чадвар сураагүй учир чоно болон бусад махчин амьтдад идүүлдэгээс гадна аюул багатай хорогдох нөхцөл, идэш тэжээл сайтай газрыг сонгон олж байршиж чадалгүй тэнүүчилж яваад хорогддог байна. Эр амьтдыг түүвэрлэн агнаснаас болж эмэгчин амьтны сувиаралт ихэсч төлийн тоо багасч байгааг хайгуул судалгааны дүн харуулах боллоо.

Өнөөдөр хулгайн анчид ан амьтдын сүргийн бүтцийг алдагдуулж их хэмжээгээр агнаж байгаагаас болж тэдгээрийн нөхөн үржилт зогсож зарим ан амьтад устах аюулд хүрч байгаа билээ. Иймээс ан амьтдын сүргийн бүтцийн зохицуулалт хийх ажлыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр төлөвлөн хэрэгжүүлэх зайлшгүй шаардлагатай. Юуны өмнө ан амьтдын сүргийн бүтцийн тухай шинжлэх ухааны үндэслэлийг тодруулах нь чухал юм. Сүргийг шинжлэх ухааны томъёоллоор популяци гэнэ. Популяци гэдэг нь бие биетэйгээ байнга үржилд орж

сүрэг бүрдүүлдэг, тухайн нэг эзэмшил нутагт амьдардаг нэг төрлийн амьтдын бүлэглэлийг хэлнэ. Одоо популяцийн бүтэц буюу сүргийн бүтцийг илэрхийлэгч үндсэн элементүүдийг авч үзье.

А. Моноген буюу тухайн нэгж амьтныг илэрхийлэгч элементүүд:

- 1.1. Гадаад байдал, хэлбэр /фенотип/
- 1.2. Нас
- 1.3. Хүйс
- 1.4. Тарга хүч, эрүүл мэндийн байдал

Б. Популяцийн буюу сүргийн бүтцийг илэрхийлэгч элементүүд:

- 1.1 Моноген хоорондын харьцаа
- 1.2 Орчиндоо зохицон амьдрах чадвар
- 1.3 Үржлийн чадавхи
- 1.4 Үхэл хорогдол

Сүргийн бүтэц нь хамгийн тохиромжтой байгаа тохиолдолд сүргийн дотоод зохион байгуулалт, хоорондын харьцаа, амьдрах болон нөхөн үржилтийн чадвар сайн байна. Сүргийн бүтцийн хүйсний харьцаа 100 эр, 100-120 эм буюу 1:1-1:1.2 байх үед хамгийн зохимжтой байдаг. Насны ангилал нь ан амьтны төрөл зүйлээс хамааран өөр өөр байдаг тул аргаль угалзаар жишээ аван тайлбарлая.

Аргаль угалзийн физиологийн болон үржлийн чадавхийн хөгжилтийг харгалзан үндсэн 4 насны ангилалд хуваана. Үүнд:

1. Төл буюу хурга
Энэ насны ангилалд 11-12 сар хүртэл настай төлүүд хамрагдана.
2. Төлөг шүдлэн идэр залуу
Энэ насны ангилалд 1-ээс дээш 2,3,4 насны аргаль угалзууд багтана.
3. Нас гүйцсэн аргаль угалзууд
Энэ ангилалд 5-аас 10 хүртэл настай аргаль угалзуудыг оруулдаг.
4. Хөгшин аргаль угалз
10-аас дээш насны хөгширсөн аргаль угалзыг энэ ангилалд хамруулна.

Популяцийн бүтцийг тодорхойлогч үндсэн элементүүдийн нэг нь үржлийн чадавхи буюу нөхөн үржлийн хэмжээ юм. Сүргийн нөхөн үржлийн хэмжээ нь байгаль цаг уурын нөхцөл, газар нутгийн байдал, махчин амьтад түүний нөлөөллөөс шалтгаалан харилцан адилгүй байна. Хамгийн таатай нөхцөлд 100 аргалиас 90 нь үржилд орж хээл авдаг ба төлийн 60-70% нь хорогдож, 30-40 төл онд орж сүргийн тоо толгой нэмэгддэг. Ан амьтдын сүргийн бүтцийг

тодорхойлохдоо жилд 2-оос доошгүй удаа мэргэжлийн биологич-агнуур зүйчдээр удирдуулан тооллого хийлгэх шаардлагатай. Тооллогыг хавар, намар хийвэл үр дүнтэй болдогийг анхаарах хэрэгтэй. Хавар ан амьтдын онд орсон байдлыг мэдэж жилийн нөхөн үржлийн хэмжээг тооцоолдогбол намар ороо хөөцөлдөөний үед хүйсний болон насны ангилал зэргийг тодорхойлоход зохимжтой байдаг.

Хэрэглэсэн бүтээл

1. С.Дуламцэрэн, Д.Цэнджав 1989 БНМАУ-ын амьтны аймаг II боть, Хөхтөн УБ Хөхтөн амьтан
2. Банников А.Г 1954 “Млекопитающие Монгольской Народной республики” Москва.
3. Т.Хайдав, Б.Чагнаадорж (БНМАУ-ын ан амьтад) УБ 1969.
4. Монгол орны уулын туруутны популяцын үнэлгээ./тайлан/ 2010/ БОАЖЯ, ШУА-ын Биологийн хүрээлэн,Хөхтний экологийн лаборатори.
5. Монгол орны уулын туруутны тархац нөөцийн үнэлгээ /тайлан 2009/.ШУА-ын Биологийн хүрээлэн, Хөхтний экологийн лаборатори.

Цахир Мандалт уулын агнуурын бүс нутагт 2013-2018 онуудад хэрэгжүүлэх ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөөний зорилго, зорилтуудыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөө

Зорилт	Үйл ажиллагаа	Хугацаа	Хариуцагч	Төсөв (сая.төг)	Зорилтын хэрэгжилтийн шалгуур
Зорилго 1. Агнуурын зүйлүүдийг байгалийн нөхцөлд хэвийн өсөж үржих нөхцлийг бүрдүүлэх					
1.1 Агнуурын зүйлүүдийн мониторингийг өргөжүүлэх, оролцогчдыг чадавхижуулах	1.1.1. Сумын ИТХ-аар “сумын агнуурын менежментийн төлөвлөгөө”, “Агнуурын тархац” нутгуудын байршил, хилийн цэс”-ийг батлуулах	2013	Сумын засаг даргын тамгийн газар Амьтан асралт ХХК	1.0	-Бор хавцлын ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөө батлагдсан байна.
	1.1.2. Агнуурын байршил болон тархац нутгуудад хийх мониторингийн маршрутыг шинээр тогтоох	2014		1.0	
	1.1.3. Агнуурын байршил нутгуудад хийх судалгааны хэрэгцээг тодорхойлох	2013		1.0	-Агнуурын байршил болон тархац нутгуудад хийх мониторингийн судалгааны маршрут тогтоогдсон байна
	1.1.4. Судалгааг хэрэгжүүлэгчдийн тогтвортой ажиллах нөхцлийг баталгаажуулах (агнуур зохион байгуулалтын мэргэжлийн болон зэрлэг амьтны менежментийн байгууллага, нөхөрлөлийн гишүүдтэй тогтвортой ажиллагааны гэрээ хийх)	2013		1.0	
	1.1.5.3. Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөнд амьтны тэжээлийн хэрэгцээг тооцох аргачлалыг боловсруулах	2013		0,5	Бэлчээрийн нөөц даац тодорхойлогдоно
	1.1.5.4. Мониторинг судалгааны болон агнуур зохион байгуулалтын үр дүнг ашиглан агнуурын нөөцийг хамгаалах, зүй зохистой ашиглалтыг хэрэгжүүлэх	2014 оноос Жил бүр		-	

	1.1.7. Байгаль хамгаалагчид, нөхөрлөл, бүлгүүдийн гишүүдийг амьтан, ургамлын зүйлийн мониторинг, судалгааны анхан шатны мэдээ цуглуулах арга зүйд сургах, хамруулах	2013, 2015	Амьтан асралт ХХК	0,5	Байгаль хамгаалагчид, нөхөрлөлүүдийн гишүүд мониторингийн анхан шатны мэдэгдэхүүнтэй болсон байна.
	1.1.8. Мониторинг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай техник, багаж хэрэгсэл, урсгал зардлаар хангах, чанарыг нь сайжруулах	2013-2017	Сумын ЗДТГ, Агнуурын компани	15.0	
1.1. Агнуурын бүс нутгийг шинээр байгуулах, үйл ажиллагааг нь тогтмолжуулах	1.2.1. Агнуурын тархац /бүс/ нутгийн байршил, хилийн цэсийг батлуулах	2013	Сумын засаг дарга	-	Агнуурын бүс нутгууд байгуулагдан нөхөрлөлүүдэд хариуцуулагдсан байна. Агнуурын бүсийг ОНХГ болгон баталгаажуулснаар лицензын талбайд орох гм эрсдэлээс хамгаалагдсан байна.
	1.2.2. Агнуурын тархац /бүс/ нутгийг нөхөрлөлүүд, байгууллага, иргэдэд хариуцуулан эзэнжүүлэх	2013 оноос		5.0	
	1.2.3. Агнуурын тархац /бүс/ нутгийг ОНХГ болгон эрсдэлээс сэргийлэхэд нь туслах	2013 оноос		1.0	
	1.1.5. Агнуурын тархац /бүс/ нутгийг үйл ажиллагааг удирдлагаар ханган тогтвортой ажиллуулах	2013 оноос		Жил бүр 1.0	
1.3. Агнуурын амьтдын байршлыг тогтворжуулах, нөхөн үржлийн хэвийн нөхцлийг хангахад чиглэсэн цогц арга хэмжээг	1.3.1. Агнуурын тархац/ бүс/ нутгуудад ан амьтдын нөөцийн үнэлгээг төлөөлөл болгон сонгосон зүйлүүд дээр жил бүр хийх (аргаль хонь, янгир ямаа)	2013 оноос	Сумын ЗДТГ, Нөхөрлөл, ангийн компани	Тухай бүр 0,5	Ан амьтдын нөөц 2012 оныхоос буураагүй байх.
	1.3.2. Агнуурын бүс нутагт биотехникийн арга хэмжээг төлөвлөн хэрэгжүүлэх	2013 оноос	Нөхөрлөл, Агнуурын компани, Сумын ЗДТГ	Жилдээ 5.0	Тордох (биотехникийн) арга хэмжээ үр нөлөөтэй

хэрэгжүүлэх	1.3.3. Агнуурын зүйлүүдийн популяцад хүний нөлөөг багасгах арга хэмжээнүүдийг төлөвлөж хэрэгжүүлэх(бэлчээрийн давхцал)	2013 оноос	Сумын ЗДТГ	Жилдээ 2.0	хэрэгжсэн байх
	1.3.4.Агнуурын амьтдын үржих, төллөх, үр төлөө өсгөх байршил нутгуудад хяналтыг эрчимжүүлэх	2013 оноос	Сумын ЗДТГ , Нөхөрлөл, ангийн компани	Жилдээ 0,5	
1.4 Мониторингийн судалгааны үр дүнг хамгаалалтын менежментэд хэрэглэх, сурталчлах	1.4.1. Өнөөг хүртэл хийж ирсэн судалгаа, үр дүнгийн талаарх мэдээллийг нэгтгэн бүртгэх	2013 оноос	Сумын ЗДТГ	0,5	Зөвлөгөөн, хэлэлцүүлэг 2 удаа зохион байгуулагдаж хамтрагч талууд нгдсэн шийдэлд хүрэх
	1.4.2. Эрх зүйн орчныг сайжруулахтай холбоотой саналуудыг уламжлан шийдвэрлүүлэх	2013 оноос			
Зорилго 2. Оролцоог хангасан удирдлага, зохион байгуулалтын бүтцийг боловсронгуй болгох					
2.1 Удирдлага зохион байгуулалтын бүтцийг чадавхижуулах	2.1.1. Удирдлага, хэрэгжүүлэгчдийн бүтцээ чадавхижуулах ажлыг хэрэгжүүлэх (сургалт, багаж хэрэгслэлийн хангалт)	2013 оноос	Сумын ЗДТГ	5.0	Удирдлагын бүтэц ба хэрэгжүүлэгчид туршлагажсан байна.
	2.1.2. Агнуурын нөөцийн хамтын менежментийн аргыг нэвтрүүлж буй туршлагауудтай танилцах (“Гулзат”, “Хавтгар”)	2014 оноос		2.0	
2.2 Хяналт шалгалт, хамгаалалтын	2.2.1. Нөхөрлөлүүдийн төлөөллүүд, идэвхтэн байгаль хамгаалагчдаас сонгон оролцуулсан хяналт, шалгалтын баг бүрдүүлэх	2014-2018 онд	Сумын БОХАлба		Хяналтын оролцоонд тулгуурласан тогтолцоо бий болсон байна.
	2.2.2. Хяналтын багийн гишүүдэд байгаль хамгаалагчийн эрх, үнэмлэх олгуулах	2014,2301 5 он			

ажлыг сайжруулах	2.2.3. Хяналт, шалгалтын үр дүнг тогтмол мэдээлж байх	2014 оноос			
2.3Хамтын ажиллагааг бүх шатанд өргөжүүлэх	2.4.1. ТББ, бусад нөхөрлөлүүдтэй ажиллах чиглэлээ тогтоон гэрээ байгуулж ажиллах	2014 оноос	Сумын засаг дарга		Хамтын ажиллагаа өргөжсөн байна.
	2.4.2. Судалгаа, сургалт, агнуур зохион байгуулалтын байгууллагуудтай ажиллах чиглэлээ тогтоон гэрээ байгуулж ажиллах	2014 оноос			
	2.4.3. Нөхөрлөлийн гишүүдээс байгаль орчны мэргэжлээр мэргэжилтэн бэлтгэх	2015 оноос			
Зорилго 3. Санхүүгийн тогтвортой эх үүсвэрийг бий болгох					
3.1. “Цахирь Мандалт уулын зэрлэг амьтад” итгэлцлийн санг байгуулах	3.1.1. “Цахир Мандалт уулын зэрлэг амьтад” итгэмжлэх санг байгуулах үндэслэл, санг бүрдүүлэх, захиран зарцуулах, сангийн үйл ажиллагааг хянан үнэлэх журмыг боловсруулан батлуулах	2013 оноос	Сумын ЗДТГ , Нөхөрлөл, ангийн компани		Сан байгуулагдаж, хуримтлал бий болсон
	3.1.2 Санг байгуулах, бүртгүүлэх ажлыг зохион байгуулах	2013 оноос			
	3.1.3 Санд хуримтлал бүрдүүлэх	2013 оноос		10.0	
3.2. Хамгаалалт, хяналт, мониторинг, сурталчилгаатай холбоотой зардлыг төлөвлөн аймгийн төсвөөс тогтвортой санхүүжүүлдэг байх	3.2.2. Менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах төсвийн тооцоог тодотгон боловсруулах	Жил бүр	Сумын ЗДТГ , Нөхөрлөл, ангийн компани		Төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх санхүүгийн баталгаа бий болсон байх
Зорилго. 4. НИТААМ-ийг хэрэгжүүлэн, агнуурын нөөцийг тогтвортой ашиглах					

4.1. НИТААМ-ыг хэрэгжүүлэх үүрэг хүлээсэн нөхөрлөлүүдийг чадавхижуулах (шаардлагатай техник хэрэгслэлээр хангах, агнуурын аж ахуйг эрхлэх мэдлэг, дадал олгох	4.1.1. АЗБ-ын тайланд дурдсан саналуудыг аймаг, сумын төлөвлөлтөд тусгуулах	2013 оноос	Нөхөрлөл, ангийн компани, мэргэжлийн байгууллага		НИТААМ хэрэгжүүлэгч нөхөрлөлүүд чадавхижсан байна.
4.2. НИТААМ-ыг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай эрх зүйн орчныг сайжруулахад чиглэгдсэн санал боловсруулах	4.2.1. Эрх зүйн орчныг сайжруулахтай холбоотой саналууд боловсруулах, уламжлах	2014 оноос	Сумын ЗДТГ , Нөхөрлөл, ангийн компани		Агнуурын бүс нутгийг эзэмшигчид туршлагатай болсон байна
	4.2.2. Гадаадын ангийн пүүсүүдийн судалгаа гаргах, тэдэнтэй тогтвортой хамтын ажиллагааны гэрээ байгуулах боломжийг судлах	2013 оноос			
	4.2.3. Агнуурын мэдээллийг холбогдох сэтгүүлүүд, WEBSITE-д тавих, бусад газрын мэдээллүүдтэй харьцуулан дүгнэлт хийж байх	2013 оноос		2.0	
Зорилго 5. Менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг тогтмол үнэлэх мониторингийн тогтолцоог бүрдүүлэх					
5.1. Менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг хянан үнэлэх	Менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг тогтмол хянаж үнэлж байх	2014 оноос	Сумын ЗДТГ , Нөхөрлөл, ангийн компани	2.0	Төлөвлөгдсөн үйл ажиллагаанууд хугацаандаа хэрэгжих нөхцөл бүрдэнэ.

Цахир мандалт уулын агнуурын бүс нутагт хийх үйл ажиллагааны төсөв зардал

Агнуурын бүс нутгийн нэр	Агнуурын бүс нутаг км ²	Агнуурын ноён	Олзворын тоо	Олзворлох тоо, оноор				
				2014	2015	2016	2017	2018
Цахир, Мандалт уул	460.6	16	11	1	2	2	3	3

Бүтээгдэхүүн үйлчилгээний нэр	Хэмжээ	Нэгж үнэ (ам дол)	Борлуулалтын орлого (ам дол)
Гадаадын анчдад угалз агнуулах үйлчилгээ	11	9000	99000

Цахир мандалт уулынагнуурын бүс нутагт 5 жилд хийх үйл ажиллагааны төсөв зардал
Нийт 178.200.000 төг

Төлөвлөгөө боловсруулсан: Амьтан асралт” ХХК

